

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1964

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1964. LXVIII. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Király István
Klaniczay Tibor
Sőtér István
Szauder József
Tolnai Gábor

SZERKESZTI

Klaniczay Tibor

SZERKESZTŐSÉG

Komlowszki Tibor
titkár
V. Kovács Sándor
Rigó László
Varga József

Budapest, XI., Ménesi út 11—13.

<i>Esze Tamás</i> : Csuzi Cseh József, a Rákóczi-kor ismeretlen írója	265
<i>Szuromi Lajos</i> : Költői szándék és időrend a Diétai Magyar Múzsában	288
<i>Barta János</i> : Egy különös író sötét világa (Számvetés Tolnai Lajos körül) (Második közlemény)	298
<i>Bokor László</i> : József Attila bécsi költeményei	318

Kisebb közlemények

<i>Eckhardt Sándor</i> : Bornemisza Péter budai emlékei. — <i>Szauder József</i> : Bessenyei és Batsányi. — <i>Keresztury Dezső—Tarnai Andor—Tardy Lajos</i> : Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet szerzőjének kérdéséhez. — <i>Garam Jenő</i> : Ami a Vörösmarty Mihály Összes művei (Kisebb költemények, 1960—62.) kiadásából kimaradt. — <i>Heltai Nándor</i> : MórícZ Zsigmond kecskeméti kapcsolatai. — <i>Vargha Kálmán</i> : Radnóti Miklós természetszemléletéhez	347
--	-----

Adattár

<i>Kurcz Ágnes</i> : Anjou-kori történetíróink kérdéséhez	358
<i>Czigány Lóránt</i> : Kölcsey második felirata az ifjak ügyében	368
<i>Rigó László</i> : Salamon Ferenc kiadatlan levelei Gyulai Pálhoz	372

Szemle

A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840) (<i>Baróti Dezső</i>)	381
Nemeskürty István: A magyar széppróza születése (<i>Végh Ferenc</i>)	383
Batsányi János Összes művei (2—3. k.) (<i>Szauder József</i>)	386
Gyertyán Ervin: Költőnk és kora (<i>Földényi László</i>)	393
A valóság vonzásában (<i>Szabolcsi Miklós</i>)	396
Anthologie de la poésie hongroise du XII ^e siècle à nos jours (<i>Szeverényi Erzsébet</i>)	398
A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében (<i>Gyenis Vilmos</i>)	400

✱

Pápai János törökországi naplói. — Varga Zoltán: A Széchenyi-ábrázolás főbb irányai a magyar történetírásban. — Emlékkönyv Gárdonyi Géza születésének 100. évfordulójára. — Szini Gyula: Rózsaszínű hó. — Lékai János válogatott írásai. — Csapláros István: Kraszewski és Magyarország. — Benedek Marcell: Könyv és színház. — Rózsa György: Budapest régi látképei. (<i>Hopp Lajos, Horváth Károly, Kőszeg Ferenc, Pór Péter, Diószegi András, B. Fejér Irén, Pálmai Kálmán, Jenei Ferenc</i>)	403
--	-----

Krónika

Irodalomtörténeti vándorgyűlés Győrött (<i>Rigó László</i>)	410
Egyetemtörténeti symposium (<i>Klaniczay Tibor</i>)	412
Vajda János összes műveinek kritikai kiadása (<i>Barta János</i>)	413
Vincze Géza (1889—1964) (<i>V. Kovács Sándor</i>)	415
Intézet hírek (1964. február 1.—május 31.)	415

CSUZI CSEH JÓZSEF, A RÁKÓCZI-KOR ISMERETLEN ÍRÓJA

Az az író, akinek életét és munkásságát tanulmányunkban most felvázoljuk, jóformán csak nevével ismert alakja a régi magyar irodalomtörténetnek. Megtaláljuk ugyan a magyar írók életrajzi lexikonában, s munkásságáról is történik némi említés, de életrajzával és irodalmi működésével — jelentőségéhez mérten — mind ez ideig még senki sem foglalkozott.¹ Mindjárt előljáróban említsünk meg róla annyit, hogy 1697-től 1731-ig a pápai református gyülekezet prédikátora volt, de nem folyamatosan, mert a Rákóczi-szabadságharc idején el kellett hagyania gyülekezetét, s ekkor Rákóczi vette pártfogásába. Bujdosásának idején két hosszú latin nyelvű verset szerzett: egyiket a kuruc főgenerális, Bercsényi Miklós, a másikat a fejedelem tiszteletére. Munkái nem jelentek meg nyomtatásban, a kortársak figyelmét azonban felkeltették. A fejedelem magasztalására szerzett műve, a *Vera ac Viva Boni Principis Delineatio* . . jelentős dokumentuma a Rákóczi-kultusz történetének, s egyben a Rákóczi-kor latin nyelvű irodalmának is figyelemre méltó darabja.

*

Csuzi Cseh József olyan nemesi család sarja, amelyet a magyar református egyház történetírása „Ároni család”-nak szokott nevezni: tagjai négy nemzedéken át prédikátorok voltak református gyülekezetekben. Családjának történetét maga Csuzi mondja el abban az iratában, amelyet 1724. április 30-án írt János nevű fia támogatása érdekében a zürichi akadémia rektorának, professzorainak s a gyülekezet lelkipásztorainak.² Nagypja, János Komá-

¹ A „Xeniolium Parnassum” c. művét, amelyet Csuzi 1705-ben írt, THALY KÁLMÁN említi „A költészet és érmészet” c. publikációjában (TT 1892. 171—173.), majd „A székesi gróf Bercsényi család. 1470—1835.” c. művében, a III. kötet (Bp. 1892.) 481—483. lapján. — „De fertilitate Hungariae” c. magyar verséről BADICS FERENC szólott „Gyöngyösi István összes költeményei” (Régi Magyar Költők Tára. XVII. századbeli magyar költők művei) II. Bp. 1921. 460—461. oldalon a „Proserpina elragadtatása”-hoz fűzött jegyzeteiben és ugyanő: „Gyöngyösi István ismeretlen elbeszélő költeménye.” („Proserpina elragadtatása”) Bp., 1921. 4. — Rövid életrajzát SZINNYEINÉL találjuk meg („Magyar írók élete és munkái.” II. Bp. 1893. 459.): neki tulajdonítja a „Casus Morborum varii” c. orvosi mű kéziratát, s megemlíti még egy 12 soros héber nyelven írt üdvözlő versét, amellyel Marosvásárhelyi Tölke Istvánt köszöntötte Franekerben, 1692-ben megjelent „De Signis Praeambulis Regni Christi Gloriosi” (RMK III. 3728.) c. disputációja publikálása alkalmából. Bár Szinyeyi Csuzi életrajzát tartalmazó kötete Thaly közleménye után jelent meg, Csuzi művei között kuruc kori kéziratát nem említi. — A Rákóczi tiszteletére szerzett legjelentősebb művéről Thalynak sem volt tudomása.

² Egykorú szövege megtalálható a pápai református egyházközség iratai között Pápan, a Dunántúli Református Egyházkerület levéltárában. Lásd: LISZKAY JÓZSEF: A pápai evang. reform. egyház levéltára. 1510—1811. Pápa, 1875. a 167. sz. aktát. Címzése: „Venerandis Celeberrimis, ac Doctissimis Viris, Dominis: Domino Antistiti, Canonico, Rectori Magnifico, Caeterisque Ecclesiae et Academiae Tigurinae Ministris et Professoribus, Dominis ac Fratribus in Christo et Sanctorum Communionem suis, summo cum honore et amore prosequendis, Colendis, Salutem Plurimam dicit, ac omnia quaecumque ad Vitam et Pietatem pertinent Divinitus donanda precatur, Infra-scriptus.” Csuzi Cseh József magát nemesi szármá-

romban, később pedig alighanem Losoncon volt prédikátor.³ Franekerai peregrinációja alatt, 1625-ben teológiai tanulmányt írt *De predestinatione* címen.⁴ Jakab nevű fia 1639-ben Losoncon született. Az ő változatos életét és terjedelmes irodalmi munkásságát jól ismeri a szakirodalom. A pozsonyi *Iudicium delegatum* 1674-ben őt is elítélte, de nem került gályára, mert megváltotta magát és Svájcban keresztül visszatért Magyarországra. 1692 végétől vagy 1693 elejétől Pápan lelkészkedett, 1693 augusztusában püspökévé választotta a Dunántúli Református Egyházkerület. 1695. március 22-én halt meg.⁵ Ifjabbik fia, János győri prédikátor, korának híres orvosa, aki a „szőnyi ikrek” mutogatásával tette hírhedtté magát.⁶ Az idősebbik az a Csuzi Cseh József pápai prédikátor, akiről tanulmányunkban szólunk. József János nevű fia a Veszprém megyei Rédén volt prédikátor — az ő érdekében kérte apja a zürichiek támogatását —, 1731. április 22-én emlékbeszédet mondott atyja hamvai felett.⁷ Beszédében csak ennyit mond apja életének legfontosabb szakaszáról, Rákóczi fejedelem mellett való bujdosásáról: „Nem tsak sirhatsz, hanem ugyan jajgathatsz, Pápai Reformata Szent Ecclesia, mert megfosztattál a te Előjáródtul, és hűséges 35 esztendőig te hozzád köteleztetett Papodtul, Lelki Pásztorodtul, ki jóllehet a Revolutiok Mostoha idejében, egynehány esztendőig Tőled el válni, nagy kárával kényszerítettett, de végleg tőled el nem szakadott, és bátor az ő bujdosásában egynehány híres Ecclesiákba hivatott, de még is szive egyedül te hozzád ragadván, e Dunán innen való földre kedvedért vissza jött...”

Amikor azonban Csuzi Cseh József életsorsának alakulását, kuruc meggyőződését, Rákóczihoz való hűségét meg akarjuk érteni, akkor felesége atyafiságára kell figyelmünket fordítanunk. Felesége, Tholdi Kata ama nevezetes Tholdi Márton leánya volt, aki „a Felsege rcmái császár, és magyar oroszági király, emlékezetes Leopoldus hűségében, Ersek Ujvá alat, a pogány török fegyvere által esett el, feje karóban száradott meg”. Özvegye, Orosz Kata maga is nevezetes családból való volt, „származása szerint olyan emlékezetes familiabu született, az apostoli szent tiszta tudományért sokat szenvedtenek, jószágaikban meg károsítottanak, személyekben rabságokat szenvedtenek, s a posoni emlékezetes Tribunalban törvény alatt is forgottanak”. Másodszer Domokos Ferenc vázsonyi kapitányhoz ment fele-

zásának mondja a „Xeniolum Parnassum” címében, illetve dedikációjában: „ab Anonymo quodam Nobili”. A Csuzi Cseh család vázlatosnak is alig nevezhető történetét lásd: NAGY IVÁN: Magyarország családai, czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. III. Pest, 1858. 190., továbbá MAGYARY KOSSA SÁMUEL: Csuzy-Cseh. Nagy Iván. Családtörténeti Értesítő. III/1901. 128.

³ Életrajzát lásd: SZINNYEI i. m. 458—459. és ZOVÁNYI JENŐ: Cikkei a „Theológiai lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940. 91—92.

⁴ RMK. III. 1375.

⁵ Életrajzát lásd: SZINNYEI i. m. 456—458., helyesbítve pedig ZOVÁNYI i. m. 91. és ZOVÁNYI JENŐ cikkét: Helyesbítések Csuzi Cseh Jakab életrajzához. ItK L/1941. 281—283.

⁶ Életrajzát lásd: ZOVÁNYI i. m. 92. és SZINNYEI i. m. 458—459. — A „szőnyi ikrek”-ről lásd: TÓTH BÉLA: Magyar ritkaságok. Bp. 1899. 108—115.

⁷ Életrajzát lásd SZINNYEI i. m. 459. és NAGY IVÁN i. m. 190. A fentebb említett iratban Csuzi Cseh József így mondja el családjá történetét: „Ideo Vobis humilissime notificandum duxi me Jacobi Cs. Csuzi, Johannis condam in Ecclesia Komaromiensi V. D. Ministri Fily S. S. Theologiae Doctoris in aliquot Hungaricis Ecclesys, puta Komaromiensi, unde et expulsus fuerat, Lossontziensi ubi degens ad Posoniense Tribunal citatus abierat, Debretziensi, Kotsiensi, Szőnyiensi et Papensi ubi et obierat Ministerio Sacro functi Fidelium et Constantiam Christi Confessorum nonpostremi Sarvarini et Tergesti dira quaeque perpassi, Lytroque tandem persoluto liberati, cujus etiam mentio est Heidegger Hist. Papat. §. CCCIX. et sequ. et nominanter CCCXVII. solius unius etc. et fusius crediderim in M. S. Tigurino Val. Kotsi etc. postea etiam Dioeceseos Papensis Episcopi seu Superintendentis immediate p. m. Stephano Sellyei isto in officio succedentis viri, dum viveret Eruditione et Pietate Magni, magnique etiam post Fata Nominis, Filium priore e Coniuge Debora ab Ulenburg Frisiaca Leovardiensi genitum, ac proinde meum huncce Filium illius Nepotem esse.” E szövegből nyilvánvaló, hogy Csuzi Cseh Jakab nemcsak „valószínűleg” — amint Zoványi mondja —, hanem bizonyosan Csuzi Cseh János fia volt.

ségül, még a Rákóczi-szabadságharc kitörése előtt.⁸ Domokos a Dunántúl történetének kimagasló alakja volt a maga idejében: pártfogója a protestantizmusnak, neves hőse a törökkel folytatott végvári harcoknak, majd a kuruc szabadságharc idején „Kegyelmes fejedelmünknek brigaderossa, egy gyalog ezerének fő Colonellussa, s Sümeg Várának Fő Capitánya vala”. Életrajzával még adós történelemírásunk. 1682-ben Zala-Somogy egyesített vármegye egyik szolgabírája. 1682. május 21-én ellene mond a Zala-Somogy megyei protestánsok nevében az 1681. évi vallásügyi törvények életbe léptetésének.⁹ Később gróf Zichy István győri várparancsnok és dunántúli vicegenerális szolgálatában a vázsonyi vár kapitánya.¹⁰ Sok jel mutat arra, hogy a kuruc szabadságharc kezdetén, 1703 őszén ő szervezte meg a dunántúli vitézljő rend és a Habsburg-uralommal elégedetlen középnemesség nemzeti felkelését, amely előkészítette a kurucok átkelését a Dunántúlra s a dunántúli kuruc nemzeti ellenállás kibontakozását. Bercsényi ezt írja róla 1704 legelejen Károlyi Sándornak: „Domonkos írja, mint szaporodnak tul”.¹¹ Felesége révén Csuzi Cseh József atyafiságban van a dunántúli első kuruc ezereskapitányok java részével. Tholdi Anna, a hős Tholdi Márton testvére, aki tehát Csuzi Cseh József feleségének nagynénje volt, Festetich Pálhoz ment feleségül. Egyik leányukat Meszlényi János, a másodikat Sándor István, a harmadikat Béri Balogh Ádám vette feleségül, mind a három részese a dunántúli összeesküvésnek, majd mindjárt az első dunántúli kuruc hadjárat idején Rákóczi ezereskapitányai. Hogy a család tagjait milyen meleg családi érzés kötötte össze, ezt jól látjuk Tholdi Pál végrendeletéből: ha huga, Csuzi Cseh Józsefné maradék nélkül halna meg, unokatestvéreit, a Festetich lányokat tette örökösévé. Csuzi Cseh Józsefnek tudnia kellett rokonságának, a kuruc érzelmű dunántúli uraknak kurucságáról, a kuruc hadjárat előkészületeiről, s bizonyára teljes egyetértéssel kísérte a dunántúli kurucok szervezkedését, annál is inkább, mert ettől várta a protestantizmus, elsősorban pedig a pápai református egyház sorsának jobbra fordulását. Csuzi Cseh József feleségének nagyanyja, Oroszi Ádámné Sándor Kata és Festetich Krisztina Sándor Istvánné révén rokonságban van a pápai vitézljő rend történetéből jól ismert Sándor-családdal. István testvére, László ebben az időben Pápa várának hadnagya és a vallásgyakorlatban háborgatott pápai református eklézsia szószólója. Harmadik férfitestvérük, Ferenc szintén kuruc ezereskapitány. Említi *Balogh Ádám nótája* is: „Sándor Ferkó sógorom...”¹²

A pápai református egyház szabad vallásgyakorlatát a Rákóczi-szabadságharcot megelőző esztendőkből veszedelem fenyegette. 1702. június 16-án Eszterházy Pál nádor a pápai református vallásgyakorlat megszüntetését kívánja azzal az érveléssel, hogy Pápa nem végvár többé — hiszen várának lebontása is folyamatban van —, tehát nem élhet ezután a végvári gyülekezeteknek engedélyezett szabad vallásgyakorlattal. A nádor megbízottja figyelmeztette is a pápai prédikátorokat, hogy nem folytathatják tovább lelkipásztori szolgálatukat, s azt kívánta Pápa földesurától, Eszterházy Antaltól, hogy űzze el a prédikátorokat, s zárassa be a reformátusok templomát. Eszterházy ugyan nem teljesítette a nádor kívánságát, de mégis nyilvánvaló volt a pápai reformátusok előtt, hogy sorsuk meg van pecsételve, hiszen két évvel korábban még Eszterházy Antal is arra utasította uradalma prefektusait, hogy a pápai

⁸ A Tholdi család történetét Csuzi Cseh József sógora, feleségének bátyja : Tholdi Pál debreceni nótárius hagyta emlékezetben 1709-ben írt végrendeletében. Közli ZOLTAI LAJOS : Nemes Tholdi Pál végrendelete. 1709. TT Uj folyam. III/1902. 582—591. — Tholdi Pál 1712. július 18-án kelt végrendeletét említi LISZKAY i. m. 120. sz. aktában. — Oroszi Ádám és Sándor Kata gyermekeit felsorolja Csuzi Cseh József, 1713. december 21-én Pápáról Gyürky Ferenchez írt levele mellékletében. Közli THALY KÁLMÁN : Adalék a Sághegyi Sándor család nemzékrendéhez. Száz. V/1871. 140—150.

⁹ Lásd : LISZKAY i. m. 100. sz. aktát.

¹⁰ Lásd : PÁKAY ZSOLT : Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531—1696). Veszprém 1942. 50.

¹¹ Lásd : THALY KÁLMÁN : Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Károlyi Sándorhoz. 1703—1711. Pest 1868. 52.

¹² Lásd ZOLTAI LAJOS és THALY KÁLMÁN említett családtörténeti publikációját.

és gesztusi uradalmából „minden halogatás és késedelem nélkül azon nyakas és vakmerő predikátorokat és oskolamestereket egész faluinkból üzzék ki”.¹³

Ebben az időben a pápai református egyház érdekét az udvarnál és a kormányhatóságoknál Sándor László képviseli. Domokos Ferenc mellett ő az egyik vezére a dunántúli kuruc szervezkedésnek. Figyeljünk fel arra a családtörténeti adatra is, hogy Sándor László felesége Domokos Éva, Domokos Ferenc leánya. Az ő magatartásán láthatjuk meg legjobban: mennyire összefonódott a dunántúli protestáns nemes urak lelkivilágában a politikai és a vallási sérelem. A pápai reformátusokról már a Wesselényi-összeesküvést követő években az volt a hír, hogy tanácskozásokat tartanak „a catholicus vallás és ő fölsége ellen”.¹⁴ Pápa 1703 végén és 1704 elején, a kurucok átkelését megelőző hónapokban a kuruc szervezkedés góca. E szervezkedés létrejöttében — bár a kuruc érzelmű végbeli tiszték és nemes urak jó része katolikus —, a dunántúli ellenállás kibontakozásában jóval nagyobb része van a protestáns vallási elégedetlenségnek, mint ahogyan azt korábban gondoltuk. Csuzi Cseh József Pápáról való elbujdosásának és több mint öt esztendőn át tartó exiliumának bizonyára az volt a legfőbb oka, hogy részt vett a felkelés előkészítésében, s az első dunántúli hadjáratok kudarcát után nem mert visszatérni Páparra, egészen a szabadságharc végezetéig.

Azok a remények, amelyeket a dunántúli kurucok tápláltak szülőföldjük felszabadítására nézve a császári hatalom alól, nem teljesültek. Pedig a kezdet biztató volt. A kuruc nemesurak és végvári tiszték küldöttsége, közöttük Sándor László, 1704. január 6-án behívták Károlyi Sándor generális a Dunántúlra. Károlyi január 11-én kelt át a Duna jegén s a következő napon Pápán ütötte fel főhadiszállását.¹⁵ De a generális első dunántúli hadjárata kudarcba fulladt, s jóformán csak a protestáns kuruc főtiszték maradtak meg Rákóczi hűségében, a katolikusok java része, még Béri Balog Ádám is élt a Bécsből kínált amnesztiával. A protestáns főtiszték azonban húzódoztak az amnesztia elfogadásától, főként azért, mert őket és vitézeiket nem csupán a „lázadás”, hanem a katolikus vallás megháborításának vádjai is terhelte. A református végbeli vitéz rend korábbi sérelmeit a plébánosokon embertelenül megtorolta, attól kellett tehát tartaniok, hogy cselekedeteikért felelniök kell. A dunántúli helyzetről Széchényi Pál kalocsai érsek 1704. február 16-án azt írta Bercsényinek, a kurucok főgenerálisának: „Quam hoc praesenti tempore perniciosissima sit omnis factio inter Hungaros, pluribus deducere, opus non est. Unde diiudicabit facile Excellentia Vestra, quam graviter delinquant Partium istarum Calvinistae, signanter Dominus Cserner Papensis, quod, neglecto mutuae amicitiae, et publici boni, unanimi omnium Hungarorum consensu quaerendi, studio Catholicos irritare, Parochos et Sacerdotes vexare, ac exturbare, sibi templa sua tradi praetendere, similia attentare praesumant”.¹⁶ Az érsek levelében említett Csernel János Sándor Lászlóék-

¹³ A pápai református egyházközség történetére lásd TÓTH ENDRE munkáit: A pápai református egyház története. Pápa 1941. és Pápa a kuruc-világban. Pápa, 1936.

¹⁴ Lásd: RÁTH KÁROLY: Zrinyi Péter, Frangepán Ferenc-Kristóf és Nádasdy Ferenc grófok elleni tanúvallatás. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek. II/1863. 315—321., III/1865. 66—75. és 329—341. — Vö.: ESZE TAMÁS: A magyar Praxis Pietatis. Kiadástörténeti tanulmány. Bp., 1963. c. tanulmányának erről szóló fejtegetésével.

¹⁵ Az események legfontosabb forrása: Gróf Károlyi Sándor önéletírása. Bp. 1865. I—II. Magyar Történelmi Emlékek. IV—V. k. — NAGY IVÁN is megemlékezik erről az eseményről a Sándor-család történetében, de forrását nem nevezi meg: „I. László utódja lett István testvérének a pápai kapitányságban, mint ilylen, öcscsével Ferenczcel, Bezerédy Jánossal és a pápai őrségből 60 válogatott vitézzel ő volt a legelső, ki 1703. decemberben Bercsényihez szegődött és a kuruczokat Dunántúlra meghívta.” NAGY IVÁN i. m. X. Pest 1863. 42. — Pákay Zsolt, aki az 1696-os összeírást feldolgozta, könyvében nem említi Sándor László kapitányságát.

¹⁶ Lásd: MILLER J. FERDINÁND: Epistolae archiepiscoporum Georgii Strigoniensis et Pauli Colocensis e comitibus Szécsényi ad pontifices, imperatores, reges, ... Pest 1807. 109—110. — Chernel János felesége Sándor Judit, Sándor István és Sándor László kuruc ezereskapitányok testvére. Lásd THALY idézett családtörténeti cikkét.

nak sógora, Judit nevű testvérüknek férje. A dunántúli kuruc főtiszteket a rokonság erős szálai kötötték össze, s mindaddig, amíg ezeket részleteiben is meg nem ismerjük, addig vajmi kevésre jutunk a dunántúli kuruc mozgalom eredetének felderítésében. A pápaiak a Sándor-család védelme alatt kísérletet tettek — az érsek levele szerint — régi, 1660-ban elvett, katolikus eredetű kőtemplomuk visszaszerzésére: „Postquam Dominus Generalis Károly discessisset Pápa, substitutoque Capitaneo quodam, Loci gubernium reliquisset, statim praefatus Cserner ad eundem Capitaneum accesserit, importune instando, ut Papensibus Calvinistis rehabendi Templum facultas concederetur”. Kudarccal járt 1704 nyarán Forgách Simon kuruc generális hadjárata is, s koronói veresége után olyan pánik keletkezett a Dunántúlon, hogy amidőn Heister császári tábornagy Pápához közeledett, „maga Pápa mind elszaladt a német elől, a koldus sem maradt Pápán, egyéb a fehér barátoknál”. A dunántúli állapotokat így érzékelteti Miszlai András a *Szencsey-kódexben* található *Mindenkoron romol — életem, s folyton foly* kezdetű, 1704. augusztus közepe táján szerzett bujdosó énekének 5. strófájában:

„Lakóhelyemből is el kölle bujdosnom,
Ez idegen helyre úgy kölle indulnom
És vándorolnom,
Bánatban borulnom, —
Keserves itt immáron lakásom.”¹⁷

Csuzi Cseh József bizonyára ekkor menekült el a Dunántúlról. Sorsának analógiájá-
képpen megemlíthetjük a literátor nagyvázsonyi lutheránus prédikátor, Hegyfalusi György
menekülését, amelyről 1705. február 7-e előtt írt folyamodványában így számol be a fejedelem-
nek: „Nagyságodért Istent imádó alázatos szegény legény hiv szolgája lévén, az ellenségnel
kegyetlensége miatt minden javacskaímtól megfosztattam annyira, hogy szegény feleségemmel,
kisded gyermekemmel hazámon kívül nagy nyomorúságban kelletik bujdosnom, magam
ugyan már nyolcz holnaptul fogvást Nagyságod Dunán innend való táborán csekély tehetsé-
gem szerint prédikatori hivatalomban szolgáltam”.¹⁸

*

Ezekben a válságos években a pápai református gyülekezet egyik prédikátora — a
vezető lelkész, Lepsényi Gergely mellett — Csuzi Cseh József. Pályafutását a kuruc szabadság-
harc kezdetéig főbb vonásaiban jól ismerjük. 1686. április 30-án subscribált Debrecenben.
Contrascribája, tehát a senior után első tisztségviselője volt a kollégiumnak, s e szolgálatának
emlékét elismerő szavakkal örökítették meg a kollégium anyakönyvében, amidőn *scriba*
*incomparabilis*nek nevezték. Majd a győri iskola rektora lett.¹⁹ Innen ment külföldi tanulmány-
útra, nevét megtaláljuk a franekerei diákok névsorában: 1691-ben iratkozott be.²⁰ Franekerei
tartózkodásának emlékét megörökítette Marosvásárhelyi Tőke Istvánt köszöntő, héber—latin
nyelvű üdvözlő verse is.²¹ Hazatérése után, 1696-ban a pápai iskola rektora lett,²² *professor-*
ságát maga is említi Gyürki Ferenchez írt levelében. 1697-ben már Csuzi Cseh József a *collega*,
tehát a másik prédikátor a pápai ekléziában.

*

¹⁷ Lásd THALY KÁLMÁN: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez
Pest 1872. 69—72.

¹⁸ Lásd: ESZE TAMÁS: Táborig papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében. Egyháztör-
tén. I/1943. 60.

¹⁹ THURY ÉTELE: Iskolatörténeti Adattár. II. Pápa 1908. 164.

²⁰ Lásd: HELLEBRANT ÁRPÁD: A franekeri egyetemen tanult magyarok. TT 1886.

²¹ RMK III. 3728.

²² THURY ÉTELE: A pápai reform. főiskola rektorai és felsőbb tanulói 1752-ig. A Du-
nántúli Ev. Ref. Egyházkerület pápai főiskolájának Értesítője az 1903—1904-ik iskolai évről.
Pápa 1904. 19.

Most foglaljuk össze azokat az adatokat, amelyek exiliumáról maradtak fenn. Az első adat a fejedelemnek 1705. január 3-án kelt rendelete Seres György szolnoki harmincadoshoz, hogy „Tiszteletes Csuzi Józseph Pápai Praedikátor Uram számára adgyon a Selymeczről keze alá szállított pénzből 300 /. három száz Magjar forintokat”.²³ Feltűnő, milyen nagy összegeket adományoz a fejedelem Csuzinak: a császári börtönökből szabaduló veszprémi prédikátor, aki „két lába szárain a vasaktól feketés szint mutató Jébus bélyegeit” hordozva járul a fejedelem elé,²⁴ csak 100 Ft adományban részesül, s csak 60 rajnai Ft-ot kap tőle Gyimóti István, Baranya utolsó református superintendense, akit a császáriak halálra ítélték és csodálatos módon menekült meg börtönéből.²⁵ Néhány nappal később, május 24-én Csuzi újabb adományban részesül, a fejedelem parancsára Kőrösy György főkomornnyik 100 tallért, azaz 150 rajnai Ft-ot fizetett ki Egerben a predikátor kezéhez.²⁶ Kőrösy nevével tanulmányunkban még találkozni fogunk. 1705-ből még egy adatunk van csak Csuziról: elkészíti Miklós-napi versét Bercsényi tiszteletére, s december 6-án állítólag maga nyújtja át a főgenerálisnak Nagyszombatban.²⁷

1706-ból csak két adatunk van, s mind a kettő e „terjedelmes dicsköltemény” sorsáról nyújt tájékoztatást. Losonczy Szigyártó István írja Radvánszky Jánosnak, az evangélikusok főemberének, az ország kincstartójának és a Gazdasági Tanács első szenátorának, hogy a Miklós-napi verseket számára Csuzi le fogja másolni. Csuzi ugyancsak Losoncra, 1706 augusztusában arról értesíti Radvánszkyt, hogy a másolatot elkészítette, s meg is küldte neki. Önmagáról ezeket írja a levélben: „Minapi jó békeség felől való remétségünk felett s ellen, mi még bujdosásban nyomorgunk, öregbitvén calamitásomat mostani bujdosásbeli egésségtelenségem is”.²⁸

1707 augusztusában és szeptemberében írja meg Losoncon a *Vera ac Viva Boni Principis Delineatiót*. Egészen bizonyos, hogy amidőn Rákóczi Sárospatakon október 5-én 300 kőst ajándékoz a predikátornak, ezzel az adománnyal Csuzi terjedelmes és színes rajzokkal díszített munkáját akarta honorálni. Október 26-án a fejedelem megnövelte adományát annyi kősóval, amennyi szükséges volt ahhoz, hogy Csuzi a harmincadot és a vámot Tokajtól Losoncig megfizethesse. A predikátor október 31-én vette át Csányi Györgytől, a tokaji sóház inspektorától a 300 kőst. November 5-én újabb 12 kőst kapott tőle Rákóczi rendelte értelmében.²⁹

1708. július 25-én a fejedelem, Terebesen kelt nyílt levelében, egy peres ügyben nyújt segítséget Csuzinak. A predikátor megbízottai panaszt tettek Rákóczi előtt, hogy Bogács Ferenc volt pápai lakos nem akarja megfizetni azt a 600 Ft-ot, amelyet különböző alkalmakkor vett kölcsön a pápai eklézsia kurátoraitól. A kölcsön megfizetését sokféle ürüggyel halogatja, sőt, hogy tartozását ne kellessen visszafizetni, Pápáról titkon Gömör vármegyébe menekült. A megbízottak kérték a fejedelmet, hogy kényszerítse Bogácsot tartozása megfizetésére. Az említett pátensben Rákóczi bírói eljárást rendelt el Bogács Ferenc ellen. Az iratok között

²³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 978. Protocollum Expeditionem. 101. v. — Az Expensae Tricesimatorum január 5-re teszi az összeg kifizetését. Uo. 139.

²⁴ ESZE TAMÁS: Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében. Egyháztörténet I/1943. 91.

²⁵ Gyimóti István utalványát, rajta az adomány nyugtázását lásd: Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc levéltára. Folyamodványok. II. 2. f. — Gyimóti István önéletírásának latin nyelvű szövege az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, közel egykorú magyar fordítása pedig a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található.

²⁶ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 978. Protocollum Expeditionum. Specificatio Expensarum. 163. v.

²⁷ Lásd az 1. sz. jegyzetben foglalt adatokat: továbbá THALY KÁLMÁN: Néhány latin vers a kurucvilágból. Figyelő. VII/1879. 212—215.

²⁸ Losonczy Szigyártó István levelét lásd THALY KÁLMÁN: Költészet és érmészet c. publikációjában, Csuzi levelét pedig: Országos Levéltár. Radvánszky-család levéltára. III. oszt. X. sc. 67. sz.

²⁹ Rákóczi rendeletét, rajta Csuzi nyugtatványával és Csányi György számadását lásd: Országos Levéltár. Rákóczi szabadságharc levéltára. V. 3. e/B. 10. Nr. 62.

fennmaradt Csuzinak 1708. augusztus 21-én, Balog községből írt levele Máriássy Pálhoz, Gömör vármegye alispánjához. Ebből megtudjuk, hogy követelésének behajtását a pápai eklézsia őreá, bujdosó prédikátorára bízta, s ő szívesen is fáradozott e dologban, mert azt remélte, hogy a pénzből megkapja „azon ecclesianal ben maradt Salariumbéli Restantia”-jának „bár medietassat”. Levelében hivatkozik „mostani bujdosásbéli” szükségeire és a pápai eklézsia „mostani el nyomorodott és szükült” voltára, s ezekkel a szíves szavakkal zárja sorait: „Adgja Isten, hogj ez után magam személyemben is udvarolhassak Kegyelmednek, és személye szerint is meg ismérhessem, kit, csak szép hiriben nevében esmerek, most penig proxime a Papai két követ Iffjaktul hallottam nagy dicséretit, Isten dicsősegehez való buzgóságot”.³⁰

Csuzit még 1709-ben említik Darvas Ferenc provinciális commissarius számadásai. Július 1-én kelt assignatiójában rendeletet ad Pest vármegyének, hogy „Tiszteletes C. Csuzy Jóseph exuláns uram effectivus statussára az regulamentalis intertentiót pro mense julio et augusto administráltatni se sajnálja”. A prédikátor október 17-én vette fel Darvas János alispántól „két holnapokra . . . nyolcz személyre járandó husnak árrát (edgj edgj személyre hetenként három font hust computálván), tudni illik száz kilenczven két polturákat, az az nyolcz poltura hijján öt német forintokat”.³¹ Adatunk van róla még 1710-ből is: a fejedelem március 4-én, Kassán kelt rendeletében utasítja Dőri András districtuális commissariust, hogy „Reverendo Domino Josepho Csuzi, exulanti praedicatori, erga benignam Suae Serenitatis assignationem fl. 100” fizessen ki.³² Úgy látszik, hogy Csuzi csak a szatmári békekötés után tért vissza gyülekezetébe, mert fizetését a pápai eklézsia csak 1711. május 10-től kezdve folyósította.³³

*

Csuzi bujdosásában szerzett első művéről, Bercsényit magasztaló terjedelmes latin nyelvű verséről csak annyit tudunk, amennyit Thaly mond el róla Bercsényi-életrajzában³⁴, egy olyan példány alapján, amellyel a Viczay-család hédervári könyvtárában találkozott. Megvolt egy másik példánya a Radvánszky-család levéltárában is valamikor, de nyoma veszett. Elkallódása fájdalmas veszteség; hiszen a Rákóczi-szabadságharc irodalmának egy olyan darabja hiányzik, amely rendkívül jellemző lehetett a kor irodalmi ízlésére, s amely — véleményünk szerint — bizonyára fontos forrás lett volna a Rákóczi-szabadságharc története „kényes” problémájának, a Bercsényi-probléma megoldásához. Történetírásunk mindmáig nem ábrázolta hitelesen és meggyőző módon a szabadságharcnak Rákóczi mellett legjelentősebb személyiségét, a kuruc hadsereg főgenerálisát, Bercsényi Miklóst: hogyan gondolkodtak róla kortársai, miként vélekedett időnként róla a fejedelem, milyen része volt a szabadságharc eszméi, diplomáciai és katonai irányításában. Az a rövid tájékoztatás, amelyet Thaly írt a *Xeniolum Parnassum*-ról, sejtetni engedi, hogy a teljes mű ismerete közelebb vinne bennünket a Bercsényi-kérdés megoldásához.

A mű teljes címe:

Xeniolum Parnassum

Magno Heroi Excellentissimo ac Illustrissimo Comiti ac Domino Domino Nicolao Bercsényi de Székes, Serenissimo ac Celsissimo Principis ac Domini Domini Francisci Rákóczi Dei Gratia Sacri Romani Imperii et Transylvaniae Principis Inclytorumque Regni Hungariae Statuum pro Libertate Confoederatorum Ducis etc. etc. Supremo Generali Campi-Mareschallo, necnon Con-

³⁰ Az ügy iratait 1944 augusztusában Gömör vármegye levéltárában használtam

³¹ Pest vármegye levéltára.

³² Archivum Rákócziánium. VI. 486. 1.

³³ Lásd LISZKAY i. m. 124. sz. aktát.

³⁴ Lásd THALY Bercsényi-életrajzát, az 1. sz. jegyzetben.

siliario Intimo etc. Tit. Dum Sacrum Divi Nicolai diem Superis faventibus foeliciter attingisset, summa cum aggratulatione oblatum ab Anonymo quodam Nobili Hungaro, Suae Excellentiae servo indignissimo. Tyrnaviae, Anno

*LeopolDo Caesare MortVo
IaM InIta ConfoDeratIone SzéCsenyIana
In prInCIpIo DeCeMbrIs.*

Thaly közli a két első és két utolsó sorát. A kezdő sorok:

„Ferrea terrifici crepitent licet arma gradivi
Martis, sanguineas accendant classica pugnas.”

A záró sorok:

„Tristia Pannoniae vilae dant proelia pacem,
Pace solo parta gaudeat alma parens.”

Terjedelméről némi tájékoztatást nyújt Thalynak az a megjegyzése, hogy a 17. fejezetben énekl meg „Bercsényi fényes elméjét a költő nagyon magasztalólag”:

„Coelica Bercseniam decorat prudentia frontem,
Provida mens animusque sagax circumspicit alte
Quae sint, quae fuerint, quae mox ventura sequuntur.”

Igen érdekesek azok a sorok, amelyekben Thaly a mű leglényegesebb mondanivalójáról: Bercsényi személyéről és Rákóczihoz való viszonyáról beszél, mondván: „Dicséri őt mint hadvezért, mint államférfit; mint szónokot Ciceróhoz hasonlítja; mint hazafit: Rákóczival együtt a haza két főszlopának nevezi. Ha Rákóczi a fő: Bercsényi a szem, melylyel amaz lát, s Bercsényi a jobbkar, melylyel a fő cselekszik. Magasztalja a köztük lévő nagy egyetértést; int minden magyart: őket mint vezérsillagokat kövessék, — kövessék e két ujkori Herculest, a kiket Isten szabadtításunkra adott az ő nagy kegyelméből.”

Úgy érezzük, hogy e magasztaló mondatok nem egy névnapi verszetet retorikájának túlzásai, hanem a kuruc szabadságharc táborának közmeggyőződését fejezték ki Bercsényi tehetségéről, a haza érdekében való szolgálatáról és Rákóczihoz való viszonyáról. A főgenerális, ha ugyan elolvasta tisztelőjének róla készített szép jellemzését, bizonyára nem érezte túlzottnak a magasztalást. Hiszen a jezsuiták, akik nagy befolyással voltak Bercsényi öntudatának kialakítására, már pályafutásának kezdetén elhalmozták magasztalásukkal és dicsérték mindaddig, míg rá nem eszméltek arra, hogy a „lojális” Bercsényi „rebellissé” vált és ha döntenie kell, hajlandó vallását is alárendelni a szabadságharc érdekének. Tarnóczy István jezsuita atya (1626—1689) két művének — *Nagy mesterség a jó élet*. Nagyszombat 1680. és *Jo Akarat*. Bécs 1685.³⁵ — ajánlásában valóságos barokk hősként ünnepli Bercsényit, a dunántúli részek vicegenerálisát. Magasztalja Bercsényi katonai erényeit ékes, barokk retorikával, de teljes meggyőződéssel, mert benne az egyház hőst is ünnepli, aki „akaratát mindig össze tudta egyeztetni az Úr akaratával”: sorra meglátogatta a hazájában levő szenthelyeket, bár Zell³⁶ volt legkedvesebb zarándokhelye, nagyszombati házának kapuját pedig Mária képével díszítette, s a Boldogasszonyt égő lámpással és litániával „böcsüli és tiszteli” minden szombat este.

Különösen figyelemre méltó, hogy Tarnóczy nem csupán keresztyén hős, hanem fejedelmi személy gyanánt is tiszteli könyvei Mecénását: méltónak tartja arra, hogy beültsék őt bár-

³⁵ RMK, I. 1252. és 1325.

³⁶ Mariazell híres búcsújáróhely Mura-Bruck stiriai kapitányságban, a Salzbach mellett.

mely fejedelmi székbe, ezért méltán „Székes” családi előneve. Vitézségéről így elmélkedik: „A kereszténységnek vérét szomjuhozó Pogány Török dühössége ellen mind addig tusakodván, valamig szegény hazánknak nemi-nemű csendességére nem juthatánk . . . meg nem elégedvén azzal, hogy Uri Czimere Fejedelmi Arany-ággal tündöklenék . . . hanem, mindaddig Bellónával és Marssal a zöldellő laurus, és palma-fák-között vadászván a dicsőség koronáját . . .”³⁷ Tarnóczi és Csuzi Bercsényi-ábrázolása között az a lényeges különbség, hogy a jezsuita atya a Habsburg-ház és a jezsuita rend mértékével méri hőjét, Csuzi azonban már a kurucok történet-szemléletét érzékelteti, amidőn egy pillanatra sem feledkezik meg arról, hogy bár Bercsényi egyik vezére a nemzet szabadságáért folyó harcnak, de a szabadságharc feje, vezérlő fejedelme mégis Rákóczi.

Midőn azt halljuk, hogy Csuzi a fejedelem és főtábornoka közötti nagy egyetértést hangoztatja, eszünkbe jutnak azok a kissé fanyar mondatok, amelyekkel Rákóczi jellemezte legelső munkatársát. Most elsősorban nem az *Emlékiratok* Bercsényi-portréjára gondolunk, hanem Rákóczi ama nevezetes levelére, amelyet 1705. december 30-án, tehát a szécsényi tábori: gyűlés után írt XIV. Lajos francia királynak, s benne ezekre a sorokra: „Az, kinek titkos vágya volt velem a főhatalomban osztozkodni, s ki kéz alatt mindig felingerlette a clerust, és saját hasznára szerette volna kibányászni a vallásügyet — gondolom, még az sem fog nekem ezentúl árthatni, mert szerencsés voltam, jó irányban megfejtetni a kérdést.”³⁸ Csuzi verséből arra kell következtetnünk, hogy a kuruc köztudat nem ismerte Rákóczi és Bercsényi ellentétét, hiszen — mint látni fogjuk — a *Xeniolium Parnassum* szinte közkezen forgott, s benne szerzője nem állíthatott volna olyat, amit a köztudat nem hitelesített.

Az is figyelemre méltó, hogy Csuzi nem dicsekedett szerzőségével. Műve „aggratulatione Anonymo”. Thaly helyesen mondja, hogy a *Xeniolium Parnassum* szerzője „a mű czimlapján a névtelenség szerény palástjába burkolózott” és csak Losonczy Szigyártó Istvánnak Radvánszky Jánoshoz írt leveléből értesülünk arról, hogy a „Méltóságos Generális Bercsényi Uramnak ő Nagyságának Szent-Miklós napjára dedicált verseket” egy Losoncon időző bujdosó predikátor, Csuzi Cseh József szerette.³⁹ De éppen az az 1706. június 24-én írt levél mutatja üdvözlő versének híre támadt, s korának neves gyűjtője, Radvánszky János is meg akarta szerezni kéziratát könyvtára számára. A prédikátor, „rendben vévén és leírván”, meg is küldötte neki 1706 nyarán „az kívánt poeticum opust . . . in quarto edgy veres bőrű aranyos compacturában”.⁴⁰

Thaly leírásából nyilvánvaló, hogy a báró Viczay-család hédervári könyvtárának példánya másolat volt. Mivel kétségtelen, hogy a szerző Bercsényinek is átadott vagy elküldött egy példányt művéből, máris három kéziratáról van tudomásunk. Az olvasókat nem csupán a mű mondanivalója érdekelhette, hanem irodalmi ízlésükkel is találkoztott ez a számunkra már annyira idegenszerű poéma. Thaly a *Xeniolium Parnassumot* „latin hexameter dicsvers”-nek mondja, s megemlíti, hogy a „befejező distichonok kezdősoraiban a Nicolaus Bercseni név rejlik” és „a kor divatjaként másutt is sok a versben a szó- és betűjáték”.⁴¹

„Általában a költemény — az akkori ízlés szerint — magas régiókban patheticusan lebegő, nagyon mesterkéltséges és tudákos”, ismerve Csuzi másik munkáját, a *Vera ac Viva Boni Principis Delineatiát*, egyetérthetünk ezzel az értékeléssel. De mi mégse intézzük el Thaly

³⁷ Az említett két mű méltatását lásd: GULYÁS ISTVÁN: A XVII. század katolikus aszkétikus irodalma. Bp. 1939. 53—55. Palaestra Calasanciana. A Piaristák Doktori Értekezései az 1932. évről. 26. szám.

³⁸ Lásd: SZALAY LÁSZLÓ: Magyarország története. VI. Pest 1859. 283.

³⁹ Lásd THALY KÁLMÁN idézett Költészet és érmészet c. publikációját.

⁴⁰ Országos Levéltár. Radvánszky-család levéltára. III. oszt. X. csomó. 67. sz.

⁴¹ Thaly Kálmán az eredeti szövegben görög szavakat is talált. A vers feltalálásakor készített feljegyzéseit lásd: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 1389. XXVII. 570—571. l.

módjára Csuzi művét csupán ezzel a mértékkel. Abból a néhány megjegyzésből, amit mondani valójáról ő, a mű utolsó olvasója megőrzött számunkra, értékes tartalomra következtethetünk: a kor lelkes kuruc közvéleménye tükröződik Rákóczi és Bercsényi viszonyát jellemző hasonlataiban. Napjainkban a történetírás megint olyan értelemben ábrázolja „e két újkori Hercules” viszonyát — mintegy összebékítve őket —, ahogyan ezt a *Xeniolium Parnassum* írója cselekedte. Jó volna ismernünk munkájának azokat a részleteit, amelyekben Bercsényit mint hadvezért és államférfit magasztalta. Mint szónokot, Ciceróhoz hasonlította. Rákóczi emlékiratában nem említi Bercsényi szónoki képességét, viszont az erdélyi főgenerálist, Pekri Lőrincet „hatalmas szónok”-nak mondja,⁴² s ha Bercsényiről is ez lett volna a véleménye, bizonyára megemlékezett volna róla. A kortársaknak azonban tetszett Bercsényi szenvedélyes és meggyőző érvelése, amelyben főként a Cicerói *captatio benevolentiae* elvét alkalmazta.

Csuzi verse, ha megmaradt volna korunkra, bizonyára legszemléltetőbb példája lenne a kor mitológikus zsúfoltságú, már-már alig érthető *aggratulatoria-költészetének*, amelynek másik — fennmaradt — példája Almási Benjamin „czifra üdvözlő latin verse”, amelyet 1707. március 29-én adott át a Désen keresztül Erdélybe vonuló fejedelemnek.⁴³ Thaly tájékoztatása nem magyarázza meg a vers különös címét: *Xeniolium Parnassum* = szerény költői ajándék.

Thaly szerint „az ilyen dicsőítő alkalmi verseket azon korban más patronusok ki szokták nyomatni; ezt azonban Bercsényi — ámbár a sokat fáradozott szerzőt bizonyára bőkezűen megajándékozta — szerénységéből nem tette”. Kűszöböljük ki azokat a tévedéseket, amelyek támadhatnak e sorok olvasásakor. Nincs semmi nyoma annak, hogy Bercsényi Csuzit megjutalmazta volna munkájáért. Ha megjutalmazta, ennek maradt volna valami nyoma a Rákóczi-szabadságharc gazdag levéltári anyagában. A kortársak tisztában voltak azzal, hogy Bercsényinek nem volt szándékában kinyomatni a *Xeniolium Parnassumot*, éppen ezért másoltatták a literatura iránt érdeklődő kuruc urak. Tudomásunk szerint egyetlen Rákóczi-korabeli *aggratulatoria* jelent meg nyomtatásban, a fejedelem egyik táborigorvosának: Lischovini Andrásnak 1707-ből való *Laetitia Transylvaniae* c. latin nyelvű munkája.⁴⁴ A kuruc főgenerális nem nagyon szívelte „a magyar hitű” prédikátorokat,⁴⁵ s bizonyára szívesebben fogadta volna, ha neve napján papjai közül dicséri meg őt valaki Tarnóczy István stílusában. Aligha van igaza Thalynak abban is, hogy Bercsényi „fényes pályája folyamán sok effélét kapott”, hiszen a Csuzi-versen kívül több ilyen nem ismerünk, de abban igaza lehet, hogy ezt „meg sem őrzi”.

Thaly szavaival zárjuk Csuzi üdvözlő verséről szóló fejtegetésünket: „Mégis mi, mint a korpéknek egy kiegészítő vonását, s irodalmi érdekekkel bírót, meg akartuk említeni e Miklósnapi költeményt.”

*

⁴² II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Fordította VAS ISTVÁN. Bp. 1951. 72.

⁴³ Jelenleg a Tiszántúli Református Egyházkerület nagykönyvtára őrzi Debrecenben. Jelzete: R 2242. A vers címe: „Aggratulatoria Serenissimo Francisco II. Dei Gratia Sacri Romani Imperii et electo Tranniae Principe Racoci, Siculorum Comite et Partium Regni Hungariae Dno, et pro Libertate Regni Hungariae Confoederatorum Hungarorum Duce, Comite perpetuo de Sáros etc. etc. Deesiaces Lares Petente, a Novem Musis Omine fausto Beniamine Almási Rectore Scholae Deesiace Tibiam modulante Ao. 1707. Die 26 Marty decantata.” — Almási Benjaminra nézve lásd: BOD PÉTER: Magyar Athenas. H. n., 1766. 4. SZINNYEI I. M. I. 25. GULYÁS PÁL: Magyar írók élete és munkái. I. Bp. 1939. 4. I. Továbbá ESZE TAMÁS idézett tanulmányát: Táborigorvosok II. Rákóczi Ferenc hadseregében. 76—77. és ugyanő: A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. MKSz, LXXI/1955. 294.

⁴⁴ RMK, II. 2285. — Lischovini életrajzi adatait ESZE TAMÁS idézett publikációjában: A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. 293—294.

⁴⁵ Bercsényi Miklósnak a sőprői révnél, 1704. június 20-án a fejedelemhez intézett levele: „Győrtt igen nyögték előre ezeket, és az nap, hogy az harcz volt, ugyan valami magyar lelket mustráló pap, nevezet szerént azt írja ösmeretlenül nekem: attul fél, mind oda-veszti Forgács Uram a magyarságot.” Archivum Rákócziánium. IV. Bp. 1875. 63.

Szerencsére megmaradt korunkra Csuzi József Rákóczi számára készített másik munkája, a *Vera ac Viva Boni Principis Delineatio*. 266 lapra terjedő, 12-ed rétű, színes rajzokkal díszített kézirat. Kőrösy Györgynek, a fejedelem főkomornyikjának könyvtárába került 1711-ben, valószínűleg a szatmári békekötés után, majd József főherceg kistapolcsányi udvari könyvtárában bukkant fel, innen került jelenlegi őrzési helyére.⁴⁶ Teljes címe: *Vera / ac Viva / Boni / PRINCIPIS / DELINEATIO, / ex probatissimis Authoribus petita, / Ternis et Tricenis, / Regulis Succinctissimis, / Figuris, Vel Emblematis, / nec non Dictis ac Exemplis / appositissimis locupletata, / ita concinnante, / JOSEPHO CSUZI, / Nob. Hung. Ecclesiaste / Papensi jam triennium / Exulante.*

A kézirat feltünteteti szerzetetésének, illusztrálásának és bekötésének helyét és idejét: „Script. Losonczeni, Mensib. Aug. et Sept. Pict. et Compact. Novizoly. Ao. 1707.” A képek feliratát kétségtelenül Csuzi készítette, de nem valószínű — bár nem is lehetetlen —, hogy az illusztráció és a kötés is tőle való, hiszen ezek nem Losoncon, hanem Besztercebányán készültek.

Érdemes idéznünk teljes szövegében Rákóczihoz intézett ajánlását: „Quam, TIBI / SERENISSIME Domine, / FRANCISCE / RÁKÓCZI. II. / de Felső Vadász, / DEI Gratia S. R. Imperij et Transylva- / niae PRINCEPS, Partium Regni Hung. / DOMINE et Siculorum COMES, / Inclytorum Regni Hung. Statuum ac Ordinum / pro Libertate Confoederatorum, / nec non Munkacsiensis et Makovicziensis / DUX, Comitatus Saros Supreme ac / Perpetuae COMES, in Saros Patak, / Tokaj, Regécz, Ecsed, Somlyo, Le- / dnicze, Szerencs, Onod, etc. DOMINE / Haereditarie. / Heros Inclytissime, Patriae Pater benignissime, / Legum ac Libertatis Vindex acerrime, Spes / magna Gentis afflictissimae, Domine mihi clementissime. / In perpetua humilimae subjectionis, venerationis, dilecti- / onis, omnisque debitae affectione et obligatione testimonium, / DO, DICO, DEDICO, ego J. C. Author, Gloriosissimi Tui Nominis obsequiosissimus Venerator. / Incolumitati et prosperitati tuae summopere aggratulus, per- / ennemque ejusdem continuationem, quin et amplius In- / crementum, ex animo apprecatus.”

A mű szerkezete: 33 szakaszból, illetve fejezetből áll. Az egyes fejezetek egy-egy fejedelmi erényt világitanak meg képpel, versbe foglalt fejtegetéssel, amelyet azután az irodalomból és történelemből vett példák, tehát prózai szövegek magyaráznak és indokolnak. A 10 sorból álló verseket a szerző *decastichon*oknak címezi, mindegyik 5 distichonból áll. A *decastichon* az embléma tömör mondatát oldja fel és magyarázza. A *Dicta et Exempla* a Bibliából, ókori klasszikusokból, egyháziatyákból, szimbolikus könyvekből, ókori és középkori nagy gondolkodókból vett gazdag idézetekkel alapozza meg azt, amit az embléma és a *decastichon* mond.

Íme az emblémák feliratai, vagyis tételei:

1. Religiosus ac pius esto. Dominum Deum timeto.
2. Justitiam ac aequitatem colito et administrato.
3. Vitae actionumque regnicolis praeluceto.
4. Gloriosorum tuorum majorum vestigys insistito.
5. Rigorem justitiae clementia temperato.
6. Amari magis quam timeri studeto.
7. Te adeuntibus accessum facilem, auresque benignas comiter praebeto.
8. Leges Dei atque regni tu ipse quoque observato.
9. Omnes tuas actiones prudentia gubernato.
10. Omnes animi affectus ratione moderato.
11. Laboriosus ac industrius esto, otium ac ignaviam fugito.
12. Perspicacissima vigilantia et regno et tibi invigilato.
13. In sermone cautus, taciturnus, secreti tenacissimus esto.

⁴⁶ A kistapolcsányi (Tapolcánky) kastély könyvtárában, a 20. sz. kézirat. KLANICZAY TIBOR találta meg, s ő szerezte meg nekem a fényképmásolatát.

14. Boni publici, non privati, studiosus et curiosus esto.
15. Ut in regno religio, literatura, civium concordia, labor, mechanica, agricultura, mercatura, armatura floeant ac vigeant, studiosissime curato.
16. Bella, nonnisi necessaria ac justa, pacis causa suscipito.
17. Discreta onera, tolerabilia tributa, regnicolarum humeris imponito.
18. Literarum studys animum imbuito, ex libris spapientiam haurito.
19. Sacrum etiam bibliorum violumen prae manibus ac oculis habeto.
20. Fidem Deo, regno, sed et hosti datam, sanctissime servato, at violare religiosissime caveto.
21. Bonos, industrios fidelesque ministros, tam aulicos, quam publicos, tibi subordinato.
22. Optimos consiliarios deligito, inque arduis belli pacisque negotys consulito.
23. Amicos probatae fidei aliquos comparato.
24. Ab avaritia alienissimus, liberalis ac munificus esto.
25. Bene meritos patriae filios, arte vel Marte excellentes viros, praemyis ac muneribus condecorato.
26. Mediocritatem, inter excessum et defectum, sectator: omne nimium caveto.
27. Pernitiosos adultores et assentatores cordicitus abhorreto.
28. Importunos delatores non libenter audito, nec delationibus temere fidem adhibeto.
29. Sobrie ac temperanter vivito.
30. Continentiam, castimoniaeque puritatem custodito.
31. In prosperis nec confidito, nec superbito.
32. In adversis magnanimus, fortis ac patiens esto.
33. Mori memento.

A kézirat végén a *delineatio* verses összefoglalása zárja be a művet. A 33. *decastichon*ban az acrostichon következetesen FRANCISCUS volt, a négy oldalra terjedő összefoglalásé azonban FRANCISCUS RACOCZI PRINCEPS OPTIMUS VIVAT.

Bemutatjuk a 7. és 15. *decastichont*:

Frons faciesque Ducis comes, auresque benignae,
 Rore velut sparsae gratia grata Rosae;
 At nimia gravitate truces, fastuque severi
 Naturae vultus horrida signa ferae:
 Comiter ergo tuam Princeps moderabere plebem,
 Indigenis miseris offer et affer opem.
 Sis placidus, faciles praebe clamantibus aures,
 Civibus accessum parce negare tuum,
 Voce bonos homines ne dedignare benigna,
 Sermo furetur civica corda pius.

Floreat Imperio Regio sic subdita vestro:
 Relligio pure Numina vera colat,
 Aeterno sacrata Deo plebs Templá frequentet,
 Negligat haud doctas pulchra juventa Scholas.
 Conjungat peramica probos concordia cives.
 Insudent operis Artificesque suis.
 Sedula diversas tractent Commercia merces.
 Cultus ab Agricolis sit cerealis ager.
 Uires perpetuis Regni serventur in Armis,
 Sit tacito quamvis publica Marte quies.

*

Honnan vette Csuzi az ösztönzést és a példát arra, hogy *delineatiót* készítsen Rákóczi számára a jó és igaz fejedelemről, s volt-e valami történeti aktualitása művének a maga idejében? Az utóbbi kérdésre maga a címlap adja meg a választ: a hosszú címet két zöld ág fogja közre, a levelek között apró gyümölcsökkel, s az így bekeretezett cím fölött keresztbe fektetett fegyvereken és zászlókon Erdély fejedelmi címere tündöklök. Már a címer is arra utal, hogy a mű Erdély fejedelme számára készült. Csuzi — mint már említettük — munkáját 1707 szeptemberében fejezte be, néhány hónappal azután, hogy a rendek 1707. április 5-én Rákóczit Erdély fejedelmi székébe beiktatták.⁴⁷ A fejedelmet inauguráló országgyűlés szónokainak ajkán fel-felhangzott az a reménység, hogy a sokat szenvedett Transylvania végre elnyerte azt a jó fejedelmet, aki nemcsak ura, hanem atyja is országának. A rendek ki is nyilatkoztatták, hogy a fejedelmet atyjuknak, „pro patre patriae” vallják, ösmerik, nyilvánítják. Csuzi is így szólítja meg Rákóczit műve ajánlásában: „Heros Inclytissime, Patriae benignissime”, s amikor címeit felsorolja, nem magyarországi vezérlő fejedelemségét, hanem erdélyi fejedelmi rangját emeli ki. Nyilvánvaló, hogy Csuzi munkája Erdély új fejedelmének tiszteletére készült.

Milyen legyen a jó fejedelem? Az ókortól kezdve sokan próbáltak feleletet adni erre a nagy kérdésre. Írók, bölcselők, tudósok, politikusok kerestek választ erre a minden időben égető problémára: milyennek kellene lenni annak a férfiúnak, aki nem csupán rendelve van, hanem alkalmas is népek és országok kormányzására, sorsának igazgatására.

Közül egy évszázad politikai hagyományát követi Csuzi akkor, amikor ő is ír „fejedelmek tüköré”-t Rákóczi tiszteletére. 1626-ban adja ki Pataki Füsüs János ungvári prédikátor a *Királyoknak tüköre* c. művét, „melyben akarattok szépen ragyog és tündöklök, az fejedelmeknek és egyéb uralkodóknak kedvéért például irattatott és formáltatott.”⁴⁸ Egyetértünk egyik méltatójának azzal a megállapításával, hogy „a profán politikai kérdések megoldásában is a biblia tekintélyére támaszkodik”. Aktuális mű volt: szerzője nemcsak hogy Erdély fejedelmének, Bethlen Gábornak ajánlotta, hanem úgy ábrázolja a fejedelmet, „mint a ki mindazon erényekkel föl van ruházva, melyekkel egy jó fejedelemnek birnia kell”. „Az Isten immár meglátogatta az országot, melyben megdicsőítették. Olyan királyt adott, ki a törvényekből igazán ítéli az országot; olyan királyt adott, ki igaz isteni tiszteleten vagyon.” A második „fejedelmek tüköre”, megint csak egy református pap, Prágai András szerencsi prédikátor munkája. Gvevara Antal spanyolországi püspök *Horologii Principiumának* első és harmadik könyvét ültette át irodalmunkba 1628-ban megjelent művében, Rákóczi György, a későbbi erdélyi fejedelem kívánságára és költségére, miután a második könyvet gróf Draskovics János már korábban, 1610-ben lefordította. Prágai előszavában így határozza meg a „fejedelmek

⁴⁷ Vázlatos történetét lásd: MÁRKI SÁNDOR: II. Rákóczi Ferenc. II. Bp. 1909. — Bartha András beszédét lásd: VIZKELETY ANDRÁS: Bartha Andrásnak II. Rákóczi Ferenc fejedelmi beiktatásán elhangzott beszédje. ItK, LXIV/1960. 578—581.

⁴⁸ RMK, I. 549. — A „fejedelmek tüköre” irodalomnak legrégebbi emléke a magyar literatúrában a „*Basilikon Doron*, Az Angliai, Scotiai, Franciai, es Hiberniai Első Jacob Királynac Az Igaz Hitnec Oltalmazojanac, etc. Fia tanitasaért irtt Kiralyi Ajandeka” (RMK, I. 436), amelyet Szepsi Korocz György fordított magyarra, s 1612-ben adott ki Oppenheimban. Fordítását „*Drugeth Homonnai Istvánnac ... Groff Drugeth Homonnai Balintnac ... egyetlenegy örökös Fianac*” ajánlja, s az a célja fordításának, „hogy ecképen az mi édes Hazánkis, azon Istennek kegyelmességeből ajandekoztatot mostani hatalmas Fejedelmeknek, nagy Uraknac, es minden Nemes rendeknek, eggyező, chendess Attyai gondviselésőc alatt, ez az egesz Keresztyénségnek Poganyoktól szűnetlen ostromoltatot köffala, es első Bastyjá, épüllyön naponként minden benne valókcal eggyüt.” Tehát nem az uralkodó, Báthori Gábor erdélyi fejedelem figyelmét akarta felkelteni, hanem mintegy a főnemesi rend tükörül szánta munkáját. — A *Basilikon Doronra* lásd: KLEINEKE, WILHELM: Englische Fürstenspiegel vom Polieraticus Johannis von Salisbury bis zum Basilikon Doron König Jakobs I. Halle (Saale) 1937. — A fordítás nem Magyarországon jelent meg, s nem is Szenczi Molnár Albert előszavával. Szenczi Molnár csak néhány soros üdvözlő verset írt hozzá. A Mátyás-hagyományra nézve különösen fontos, terjedelmes előszavát a fordító írta. Ilyen értelemben kell helyesbítenie a KOSÁRY DOMOKOSNÁL található adatot: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Bp. 1951. 337.

tüköre” irodalmat: „A Fejedelmek serkentő óráját úgy vegyed, hogy az minden nemzeti erkölcsöknek, jóságos cselekedeteknek követésére serkentő avagy inkább ösztönző eszköz, és az isteni tiszteletben való igaz keresztyéni vallásnak megtartására elmédben oltandó példának, mint egy képirással kiábrázoló mesterség.” Gvevara így magyarázza meg a könyv különös címét: „Ez az Fejedelmec Orája nem fővennyel, vízzel folyó, napnac árnyékával mutató avagy veréssel üdöt jelentő ora, hanem életnecc Serkentő órája. Mert egyéb órák az éczakánac és nappali üdönnek meg jelentésére szolgálnac: ez pedig az ora arra tanit, miképpen kellenéc az Fejedelemnek minden orát el tölteni és egész életét jó módgyával rendelni. Az több órác az közönséges társaságnac igazgatására találtattanac, ez pedig az Fejedelmec Orája életűc meg jobbitására tanit.” Ezt a definíciót Csuzi szó szerint megvalósította, amidőn a fejedelmi erényeket képekkel is ábrázolta. Az ő „tüköre” az egyetlen olyan magyar munka, amelyre ráillik ez a meghatározás, hogy „képirással kiábrázoló mesterség”.⁴⁹ A harmadik magyar „tükör” is predikatori mű, Laskai János ecsedi pap Justus Lipsius-fordítása: *Justus Lipsiusnak a polgári társaságnac tudományáról irt hat könyvet. Mellyek kivált képpen a fejedelemségre tartoznac*. Ez a mű már radikálisan eltér két elődjének biblikus, morális szemléletétől, amely „a fejedelmi erényeket tette meg biztosítéknac a zsarnokká válás ellen”. „Lipsius nemcsak istenfélelemre, jó cselekedetek gyakorlására oktatja a fejedelmet; hanem a controvers politikai kérdések megoldása által egyszersmind az állam fejének működési körét és irányát is egész határozottsággal kijelöli”. Igaza van egyik méltatójának: etikája Machiavelli politikai erkölcsstanára emlékezteti az olvasót.⁵⁰ A negyedik „fejedelmec tüköre” Weber Ádám János *Fejedelmi Lelek Avvagy a Jo Fejedelemnek Szükséges Ajandeki*... c. műve, amely már időrendben is szomszédja Csuzi munkájának. A magyar „fejedelmec tüköre” irodalom tehát Erdélyre, annak fejedelmére tekint. A szerzők mind olyan predikátorok, akik nemcsak hogy Erdély hatalmi körében, hanem a fejedelmec birtokán élnek. Csuzi azonban már dunántúli ember, nincs közvetlen köze Erdély földjéhez és fejedelméhez. Az ő gondolatvilágát és történetiszemléletét már nem Erdély formálta, de mert jól tájékozódott politikusok körül forgolódott — Radvánszky János 1704-ben Rákóczi erdélyi plenipotenciáriusa volt —, figyelmét nem kerülte el, hogy Erdélynek a kuruc politika nagy feladatát szán a jövő formálásában: a felkelőknek a bécsi udvarral folytatott béketárgyalásaiban, s a kuruc publicisztikában felújult a korábbi koncepció, a Bocskai látomása, hogy II. Rákóczi Ferenc fejedelemsége alatt megújuló és megerősödő Erdély legyen a bécsi törekvésekkel szemben Magyarország számára is a lelki és testi szabadság biztosítója s oltalmazója.

Nincs most helyünk és időnk arra, hogy megvizsgáljuk, milyen szálak fűzik Csuzi munkáját elődeihez a világirodalomban és a magyar literatúrában. Most csupán Weber Ádám János előbb említett művére figyelünk fel, amely időben és szándéka szerint is legközelebb esik Csuzi *delineatiójához*. 1689-ben Kolozsvárott, Némethi Mihály nyomdájában látott napvilágot ez a „fejedelmec tüköre”, amely Erdély fejedelme számára készült ifjú Teleki Mihály latinból átültetett fordításában.⁵¹ A fordító „A Méltóságos Iffjabbik Apafi Mihálnac Isten kegyelméből

⁴⁹ Az irodalomból lásd: KERECSENYI DEZSŐ: *Fejedelmec órája*. ProtSz, 1929. 619—622. és BÁN IMRE: *Fejedelmecnek serkentő órája*. Adalék a XVII. századi magyar stílus történetéhez. It, XLVI/1958. 360—373.

⁵⁰ Justus Lipsiusra nézve lásd: WITTMAN TIBOR: *A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. sz. eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz* (J. Lipsius). Bp. 1957.

⁵¹ RMK, I. 1373. — Weber Ádám János munkájának s a korábbi magyar „fejedelmec tüköre” irodalomnak tartalmi ismertetését nyújtja BALLAGI GÉZA: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp., 1888. 28—38. — A magyar „fejedelmec tüköre” irodalomnak katolikus szellemű hajtása Verancsics „Logica nova” c. munkájában található politikai tízparancsolat, az országot jól kormányozni akaró fejedelmec számára. „Ennek második pontja igen jellemzően bizonyítja, hogy Verancsics a katolikus vallás ügyének előmozdítását... a fejedelmec legelőbbvaló teendői közé sorolja.” Kiadta: SZALAY LÁSZLÓ: *Verancsics Antal, m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái*. IV. Pest, 1859. Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum. Lásd még: TÓTH LÁSZLÓ: *Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról*. H. n. 1933.

Erdély Országának választott Fejedelmenc: nékem kegyelmes Uramnak ő Nagjságának” ajánlotta művét abból az alkalomból, hogy őt Erdély rendei az uralkodó fejedelem, Apafi Mihály utódának nyilvánították abban a reménységben, hogy az ifjú fejedelem „Példája és Tüköre léssen e kis könyvnek, a melyben lássa-meg minden a Fejedelmi Léleknek formáltásának valóságát”.

Az a Teleki Mihály (1671—1720), aki „Ez Fejedelmi Lelket formáló szép kis könyvet” ifjú korában lefordította — még csak 19-ik évében járt, amikor műve megjelent —, már mint Kővár kapitánya mindjárt a szabadságharc kezdetén Rákóczihoz csatlakozott, s ezerskapitánya, majd brigadéros a lett. Életének eseményeit a kuruc háború éveiből is önéletrészben örökítette meg. Műve igen fontos, de még alig-alig értékesített forrása a Rákóczi-szabadságharc történetének, bár forrásértékét csökkenti, hogy a szabadságharc után átdolgozta, s csak ebben a formájában maradt fenn korunkra.⁵² 1704. február 3-án Miskolcon találkozott a fejedelemmel, s naplójában feljegyezte azt a rövid beszédet, amellyel Rákóczit köszöntötte, mondván: „Dicsőséget tulajdonítok az irgalmas ur Istennek, ki könyörült édes, sokképpen megszorított nemzetünkön és ngod állította elejekben vezérül, őrállóul, és az szintén elaludt méltóságos fejedelmi Rákóczi ház emlékezetit ngodban dicsőségesen felébresztette.” Rákóczit azzal a figyelmességével is emlékeztette őseire, hogy 1707. november 19-én, Nagydobronyban megajándékozta az öreg Rákóczi György bibliájával.⁵³ Éppen nem lehetetlen, hogy egy másik alkalommal a maga munkáját ajánlotta a fejedelem figyelmébe.

A prózában írt mű 81 fejezetben tárgyalja azt, amit Csuzi csupán 33 *decastichon*-ban foglalt össze: milyen legyen a jellemében és országlásában tökéletességre igyekező fejedelem. Amit Csuzi a 15-ik *decastichon*-ban az ország és a nép anyagi boldogulásáról mond, azt Weber a következő fejezetekben tárgyalja:

4. Hogy az Keresztyén Fejedelmek az ő igaz Vallásokat elő mozdítsák. Az Keresztyén Fejedelmeknek minden igyekezetekkel szükség az ő igaz Vallásokat szeretni.
10. Az tudományt kiváltképpen a külső rendtartásban való tudományt, semmiképpen a Fejedelmeknek el nem kell mulatni.
12. A Fejedelmeknek a kéntses Tárháznak meg-töltésére nagy gondgyoknak kell lenni.
13. Az esztendőnként valo Gabonának gondviselése, a Fejedelmnek tisztiehez tartozik.
14. A Fejedelmeknek szükséges Hadi mesterségnek tudománjáról.

Nincs adatszerű vagy filológiai hitelű bizonyítékunk arra, hogy Csuzi ismerte volna Weber munkáját. Amidőn rokonságukat vizsgáljuk, ne tévesszenek meg minket a vallás-erkölcsi követelményeket hangoztató analógiák, mert ezek a „fejedelmek tüköre” irodalomnak századról századra öröklődő rekvizitumai. Lényegbevágó különbség a két mű között, hogy Weber könyvének — minden valószínűség szerint — nem volt személyi aktualitása. A mű eredetijét nem tudtuk megkeríteni, magyar szövegéből arra kell következtetnünk, hogy ő csak egy általánosságban elképzelt, nem pedig egy konkrét fejedelemről beszél, de az is lehetséges, hogy Teleki valamilyen mértékben átdolgozta Weber szövegét, s nem fordította le a mű eredeti ajánlását, hiszen katolikus könyvet ültetett át református környezetbe.

Teleki fordítását csak a rövid, meleg hangú és szép barokk stílusban írt ajánlás fűzi az ifjú erdélyi fejedelem személyéhez, akinek a történelem nem is adott alkalmat arra, hogy kísér-

⁵² Naplójának címe: „Második Teleki Mihálynak életéről való maga írásai ab anno 1703 usque ad annum 1720.” — THALY KÁLMÁN által revideált modern másolatát a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára őrzi. — Szemelvényes kiadása: Ifjabb Teleki Mihály II. Rákóczi Ferenc főtisztjének naplója. (Szemelvények az 1703-tól 1712-ig terjedő korszakból.) Szerkesztette TEMESI ALFRÉD. Bp. 1960.

⁵³ „Hálni mentem ő Felségével Nagy-Dobronban. N. B. Másnap reggel az I. Rákóczi György fejedelem ezüstös, aranyos deák öreg vizsoli bibliáját ajándékozom az fejedelemnek, kiből az öreg fejedelem felírta, hányszor olvasta által, kit kedvesen vett.” Lásd: Teleki naplója.

letet tegyen uralkodói erények elsajátítására, gyakorlására. Csuzi azonban munkáját egy konkrét fejedelem számára írta, s művének megvan az a különös érdekessége, hogy az ő fejedelmi élete példájával és uralkodásának módjával maga is igaz és élő „fejedelmek tüköre”. Mondhatjuk tehát, hogy Csuzi *delineatiója* Pataki Füstös János *Királyoknak tükörével* van közeli atyafiságban. A mű kettős arculatú: a tanácsadás és a magasztalás sajtósága ötvözet. Ezért olvasása közben nem is akadunk fenn azon, hogy mondanivalóját nem prózában, hanem versben adja elő. Tehát nem csupán a „fejedelmek tüköre” irodalomnak egyik hajtása, hanem beletartozik a Rákóczi-szabadságharc *aggratulatória* irodalmába is. Csuzi mintegy azt akarja mondani művében, hogy Rákócziban jelen van az a fejedelem, aki valóban méltó a fejedelemségre. Ennek bizonyosságára idézhetjük a *decastichonok* összefoglaló magasztalás acrostichonját: FRANCISCUS RACOCZI PRINCEPS OPTIMUS VIVAT. Ő a „lux Rákócziana”, annak a fejedelmi háznak a kivirágzása, amely már három fejedelmet adott Erdélynek, népe számára a „lux rediviva”, vagy mint kortársai mondták, a „Matthias Rex redivivus”. Mert országlásának az a célja, amint Csuzi a 15-ik *decastichon*ban, mintegy műve egész tartalmát összefoglalva mondja: „Ut in regno religio, literatura, civium concordia, labor, mechanica, agricultura, mercatura, armatura floreat ac vigeant, studiosissime curato”.

Vessük össze Csuzi *delineatióját* a műfaj legrégebbi magyar példájával, Pataki Füstös János ungvári prédikátor *Királyoknak tükörével*, „mellyben abrazattyok szépen ragyog és tündöklék”. Pataki Füstös bármiről elmélkedik, mindig egy dologról beszél: a fejedelem legyen élő példája a jó keresztyénnek, helyesebben a hívő protestáns fejedelemnek mind erkölcsében, mind kormányzásában, s a király kötelességével szembeállítja a nép kötelességeit, legyen engedelmes és hűséges alattvaló, fizesse meg a gubernálásra szükséges költségeket, s általában külső magaviselésével is a királynak becsületét megmutassa s tiszteletét megadja. Még sehol semmi nyoma az ő koncepciójában annak a szervező programnak, amelynek Csuzi vázlatát nyújtotta az idézett 15-ik *decastichon* címében. Bár ő is prédikátor, még hozzá egy dunántúli üldözött eklézsia papja, művének még sincs protestáns tendenciája: nem az egyház védelmét kéri és várja a fejedelemtől, hanem az egész magyar haza újjászervezését, felvirágoztatását. Még messze vagyunk attól, hogy fel tudjuk vázolni Rákóczi országépítő programját és tevékenységét, de azt máris jól látjuk, hogy valójában törekedett mindarra, ami a maga korában szükséges volt egy politikailag független ország társadalmi és gazdasági újjászervezésére. Csuzi munkájában kilépett a hagyományos református prédikatori szemlélet köréből, nem a vallási gravamenek orvoslását, hanem a nemzet sebeinek gyógyítását várja attól a fejedelemtől, akit alkalmasnak tart magasztos tisztének betöltésére. Csuzi józan szemléletű, gyakorlati és tág látókörű ember volt. Hiszen ő, a világot járt nagy műveltségű prédikátor tapasztalásból tudta, milyen sok nyomorúsága van egy országnak, ahol a religiót megháborítják, a literatura elsatnyul, hogy lehanyaglik az ország a polgárháborúban, s miként valamennyi nyugatot járt peregrinus kortársa, hazáját Hollandiával összehasonlítva felismerte, milyen szegény az ő hazája, mivel nem virágzik benne a *labor*, *mechanica*, *agricultura* és *mercatura*, s milyen gyötrelmes a háború, amikor az *armatura* visszaél hatalmával és erejével. Midőn pedig a fejedelemnek azt tanácsolja a 7-ik *decastichon*ban: „Te adeuntibus accessum facilem, auresque benignas comiter praebeto”, ez az igénye sokkal inkább tapasztalat, mint elvi kíváncsi, hiszen ő maga is egyike volt azoknak a querulansoknak, akik reménységgel járultak nyomorúságukban vagy megbántódásukban a fejedelem színe elé, s nála meghallgatásra találtak.⁵⁴ Az egész kuruc Magyarország közmeggyőződése volt, hogy az a kép, amelyet Csuzi az okos és jó fejedelemtől rajzolt, ráillik Rákóczira. Ő az a bölcs uralkodó, akinek indulatait féken tartja a *ratio*, és akinek a cselekedeteit *prudencia* irányítja, s körültekintés és előrelátás jellemzi minden dolgát. Csuzi *delineatióját* a korabeli olvasók közül senki sem érezhette üres hízégsnek.

⁵⁴ A Rákóczihoz folyamodó emberek meghallgatására nézve lásd: ESZTE TAMÁS: Kuruc vitézek folyamodványai. 1703—1711. Bp. 1955. bevezető tanulmányát.

Midőn Csuzi fejedelem-ábrázolásának realitását és szükségességét mérleljük, máris benne vagyunk Weber világában, de Rákóczi világában is. A további kutatás érdekében kifejezést adunk annak a feltevésünknek, hogy Csuzi kezében megfordulhatott Weber könyve, talán inspirálta is arra, hogy ő is egy „fejedelmek tüköré”-vel tisztelje meg Erdély fejedelmét, s maga a fejedelem is olvasta Teleki fordításában vagy latin eredetiben „a jo fejedelemnek szükséges ajandeki”-t.

Különösen figyelemre méltó Weber könyvének 81. fejezete: A Fejedelmeknek szükséges Hadi mesterségnek tudománjáról”. Ezt a fejezetet olvasgatva, Weber mondatai nemegyszer Rákóczi mondatait, kormányzati és hadviselési elveit, hadi edictumait és articulusat juttatják eszünkbe, pl. akkor, amidőn a zsákányolásról s azokról a hitvány tisztekről beszél, „a kic kívánnak az hadbul gazdagulni”, az ilyenek „nem szoktanak győzedelmekkel neveztessek lenni”. „Azokat edgy valaki ilyen éles versekkel jegyzi meg:”

„Sokan Had vezérek, mert sokat harcolnak,
Kíért meg-érdemlik nevét Hadnagyoknak,
Sokan vezetőji sebben az aranynak,
Ezekis Hadnagyi nevezetben vannak.”

Kit ne emlékeztetne ez az ismeretlen helyről való strófa a *Két szegény legény egymással való beszélgetésé-re*? Az a véleményünk, hogy a *Fejedelmi Lelek Avvagy a Jo Fejedelemnek szükséges Ajandeki* hatása gondos összevetéssel filológiai is kimutatható lenne Rákóczi írásai-ban. Az sem lehetetlen, hogy olykor megerősítette elhatározásában és formálta magatartását. Midőn Weber könyvének 69. fejezetét olvassuk: „Hogy a Birodalomnac meg osztását a Feje-delem el kerüllye”, akarva-akaratlan arra kell gondolnunk, hogy Rákóczi sokszor ridegnek tetsző magatartását Bercsényivel szemben az ilyen tanácsok és megfontolások is befolyásol-ták.

Nehezebb volna kimutatni Csuzi művének Weber könyvével való rokonságát. Módsze-rében azonos mind a kettő: a tételeket történeti példák és erkölcsi maximák világítják meg mindkettőjüknél. Ismerte-e Csuzi Weber munkáját? Erre a kérdésre csak akkor tudnánk válaszolni, ha összeállítanánk és összevetnénk a két mű forrásapparátusát. Módszerükben az a különbség, hogy míg Csuzi a példákat és az igazoló tételeket csak mintegy függelékként illesz-tette munkájához, addig ezeket Weber beolvasztotta könnyen olvasható s magyar fordítás-ban is olvasmányos szövegébe. Weber könyve a műfaj tiszta példája, Csuzié — mint már említ-tettük — középponton áll a „Fejedelmek tüköré”-műfaj és az *aggrulatoria*-irodalom között. Ha az a szerencsétlen gondolata támad, hogy a példákat is versben dolgozza fel, műve élvez-hetetlen lenne. Így azonban, amint előttünk áll, a Rákóczi-kor latin nyelvű irodalmának irodalmi mértékkel mérve is jelentős, talán a legjelentősebb alkotása, a Rákóczi-kultusz kibontakozásának pedig páratlan értékű dokumentuma.

*

A szabadságharc bukása után Csuzi Cseh József visszatért gyülekezetébe, Pápára. Már említettük: 1711. május 10-én folyósították először fizetését. Hazatérésétől haláláig szolgált Pápán, mint *primarius predikátor* Naszályi István társaságában. Halála előtt egy esztendővel esperesévé választotta a pápai egyházmegye. 1731. április 8-án költözött el az élők sorából.

A források alapján részletes képet lehetne rajzolni további küzdelmes életéről. Újból meg-kezdődött Pápán a harc a földesúr és a gyülekezet között a szabad vallásgyakorlatért. Ez a for-dulatokban bővelkedő háborúskodás legérdekesebb fejezete a dunántúli ellenreformáció törté-netének a XVIII. században, részletei azonban már az egyháztörténet körébe tartoznak.⁵⁵ Mi csak

⁵⁵ Csuzi életéről a szatmári békekötéstől haláláig, továbbá a pápai gyülekezet visz-on-tagságairól részletes adatok találhatók ΤΟΤΗ ΕΝΔΡΕ könyvében : A pápai református egyház története. Pápa 1941. A Pápa a kuruc-világban. Pápa 1936. c. felolvasása nem említi Csuzi bujdosását.

egy irodalmi emlékérről szeretnénk röviden szólni, Csuzinak arról a kéziratos imádságyűjteményéről, amelyben híven tükröződik egy nagy múltú református gyülekezet válsága. Fennmaradt egy kézzel írott imádságoskönyv azokból az időkben, amikor a templomuktól megfosztott pápai reformátusok „...néhai nemes Öry Ferencnek... az ecclesia curiális udvara mellett levő nemes curiális alkotmányán... azon a helyen, ahol a reformátusoknak mostani templomjuk áll, fedeles színben...” tartották istentiszteleteiket. A kézirat címe: *Lelki fegyver, melyben vannak az hat közmivelő napoknak mindenikére rendeltetett egy-egy pár szép és istenes imádságok, 1719.* Tartalma: két hétre való reggeli és esteli könyörgés. A szerzőt a kézirat nem nevezi meg, de az egész szöveg Csuzi kézírása. Biblikus ihletésű sorai olykor a kuruc kor imádságainak hangjára emlékeztetik az olvasót: „Szenteld meg azért óh jó Istenünk minket sujtoló vessződet, sok kárvallásinkat, bujdosásinkat, világi inségünket és az idegeneknek röttegető fegyvereit, sarcoltató és szolgáltató kezét, hogyha pedig felettünk feltornyozol sok ítéletidet, hitbül mi is azt mondjuk, amint Isten nyomoruságának idején a Judát tanította: ime mi járulunk tehozzád, mert te vagy Jehova, kegyelmes Isten, mi Istenünk.”⁵⁶

Fennmaradt egy terjedelmes, latin című magyar vers is: *Strophae recreatoriae Clarissimi D. Joseffi Csuzi de summa fertilitate Hungariae.* Itt jelenik meg először nyomtatásban:

Egy eneket mondok, A' kik nem bolondok
 Meg hallyák, Hogy időt tölteni, Verset
 jo költeni, meg vallyák, De valyon mi-
 rül lesz notám, Mit penget en hurom
 's kotám? Im mindjárt meg mondom. Mert
 most szünik gondom, Perdülly azért gyor-
 san, én Rotám.

El készíttem számat, Szep Magyar Hazámat
 Ditsérni, Apollo feleségét, És hü segittségét
 Meg kérni, Ki ditserje Országát, melytül
 ő leg jobb jóságát, Az az éltét vette, Mel-
 lynek sirját ette, Es jól lattyá, s tudja jóságát.

Magyar Országi föld, Siros termékeny zöld
 Itt mi nints, Buzával sok Verem, Tellyes,
 böven terem Ez nagy kints, Bövelkedik
 Gabonával, Mellyet nem kell babonával, A'
 jo földben vetni, Mert úgy is vehetni A bölts
 természetnek, hatalmával.

Arpa Köles Ros Zab, Hajdena Tzirok Bab,
 Kender len, Mellyekhez kell órsó, Ismét
 lentse Borso, Van jelen, Sok Tök dinye és
 Ugorka, Mellyhez jó egy ital borka, Török
 buza és Mák, Ezzel telik sok sák, Mind
 van amit kíván, Ember torcka.

Hagymais sok féle, Rakva sok kert véle
 Saláta, Lássátok, jöjjetek, Sok a répa
 Retek, Káposzta, Torma gyökér Petreselyem,

⁵⁶ Lásd TÓTH ENDRE i. m. 136—138. oldalait. Hosszú részletet közöl egyik imádsá-
 gából.

Zöldellik mint szép zöld Selyem, úgy az Á-
nis Kapor, sűrű mint a sok por, Nintsen
töbrül szolnom, időm 's helyem.

Hát a Virágokrul Rosáknak szagokrul, Mit
szollyak? Mint tsillagok égben, Ragyogo szép-
ségben szint ollyak, Violákbul Iffju és szüz,
bokkrétát és koszorut füz, Szekfünek illattya
Orunkat meg hattya, Liliomtul tavul fut,
a rut bus.

Aer meleg 's hires, Mező kies füves, Villákkal
Rakunk sok boglyákat, töltünk Saraglyákat szé-
nákkal, Sokat teremnek a rétek A mi barom-
nak fris étek, Nyárban fű melly nedves Téleben
széna kedves, Nints a mi földünkben semmi vétek.

Vedd a Lovat számban, Mellyet fognak hámban
Nem lehet, számlald a sok barmot, Ökröt
melly huz jármot, nem lehet, Sokaságot a-
Tehénnek Lathadd itt Iffjunak 's Vénnek, Tinónak,
Borjunak, Ketskének, es Juhnak, Mezőn er-
dön a Disznok legelnek.

Rakvák hegyek Völgyek Téjjel tellyes Tölgyek
Folytatnak, Melly hasznot hajt 's hajtott,
abbul Turot sajtot, Nyomtatnak, Ki mondani
volna nagy baj, Melly bőv itt a Tehen 's Juh Vaj
hires ettül szájunk, Van fadjunk és haj-
junk, Kasokban mézet rak, a sok meh raj.

Nosza hasat töltsünk, Mert terem gyümöl-
tsünk bovséggel, Baratzk Megy Geszte-
nye, Tseresznye Berkenye Körtvélyvel
Tsudálkozhatz a sok Szilván, Eszt ki ki lát-
hattya nyilván, Nagy e föld hatalma, Terem
itt sok alma, Hogy ha kárt nem téssen, *Ég ártolma.*

Naspolyát és Diót Mogyorót sokat s jót, bőven
ad, Mert fák a Kertekben, Sűrük mint a vizek-
ben a sok nád, Mit mondjak a szőlő törül?
Sok fürtök fügnek a törül, E mindennek feje
Nemes fának teje, Amelley le szivárog a szőlőőrül.

Mustok a Pintzékben, Pintekben Itzékben, Meg
fornak, Nints itt drágasága, Hanem Oltosága
a Bornak, Illyen bő föld sohol nintsen, Ennek
mássa másutt nintsen, Isteni jó tétel, Bőv itt
ital étek, Mellyet mi nem adnánk, Egyéb kintsen.

Szarvast, Nyulat őzet, Ur itt süttet, főzet, Sza-
kátsal, Fogja a sok vadat, Inditván Nagy

hadat Vadászszal, Szabados itt a Vadászat
Szabados a madarászat, El halgatom Nevét
Madárnak sok Nemet, Mert eszembe jöve a halászatot.

Tekints jobra balra, A sok fele halra, a vízben
Ha halászaszt tészel, halat könnyen eszel, fris
izben, Viza Hartsa Tsuka Ponty Tok, Ketsége
Siger öreg sok, számlálni ki győzné, Jobb
ha szakáts főzné, Mert eleget fognak A halászok.

De mint a hal Tanyák Ugy Arany 's Űst bányák
földünkben, Imitt amott vadnak, Kik nagy hasz-
not adnak Kezünkben, Ezekbül sok kintset nyer-
nek, Mellybül Országban pénzt vernek, Melly
só Banya Kutak, Taplálásra utal, Etekben izt
adnak, az Embernek.

Vagyon meg edj dolog, Melly eszemben forog
Tanálunk sok tsudás vizeket, tsudál-
hadd ezeket Mi nálunk, Vagnak nehol itt ele-
gek, Termeszert szerint melegek, van sok savanyu
viz, Mellyben vagyon bor iz, Főrödnek ezekben
A betegek.

Sok dolgot el hagyttam, Keveset mondottam, Ha-
zámrul, Nyelvem el fárodna, Nyális el szárodna
A számrul, Ha ki beszélném egészszen, Torkom
erre nintsen készen, Aldj meg Ur Isten minket
Ald meg jó földünket, Hogy itt lakjunk bátran
és merészen.

Csuzi verse témája szerint távoli magyar rokona Bocatius János hasonló című szép latin versének. Csuzi azonban csak a föld kincseiről énekel, verséből hiányzik az ember, Bocatius azonban a magyar föld igazi kincsének a bátor és igaz férfiút tartja, „aki fejjele messze kimagaslik s kiváló férfiak közt is kiváló”. Csuzi versének nincs politikai tendenciája, hacsak nem tekintjük annak az utolsó strofa utolsó sorait: „Aldj meg Ur Isten minket, Ald meg jó földünket, Hogy itt lakjunk bátran *és merészen*”. Bocatius ódájában néhány keserű sor utal a török hódoltságra, Csuzi énekében nincs semmi történelmi vonatkozás.^{56a}

Azt a versgyűjteményt, amely ezt a kéziratot megőrizte, Rétey T. Ádám dunántúli prédikátor állította össze, s arról vezetes, hogy ebben maradt fenn Gyöngösi Istvánnak egy korábban ismeretlen költeménye, amelyben „A' Céres Leányának Proserpinának / Pluto által lett el ragadtatása, és / Céeresnek / sic! / Proserpina keresese / utanna tett sok bujdosása vegre / a Naptul lett hol létenek meg / tudása és Jupiterűl Leánya / iránt valo meg vigasztalta- / tasa iratik meg.” A hét költeményt tartalmazó kézirat hatodik darabja Csuzi verse.⁵⁷

^{56a} Bocatius versét GERÉB LÁSZLÓ fordította magyarra: Óda Magyarország termékeny-ségéről címen. Páosztortűz. XXVII/1941. 20—21. JANSON VILMOS disszertációja (Bocatius János élete és munkái. Bp. 1918) meg sem említi a verset.

⁵⁷ A kódex a kecskeméti református egyház könyvtárának kéziratái között található. A kódexet leírja STOLL BÉLA is A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—140). Bp. 1963. c. műve 193. tétele alatt, korábban s teljesebben pedig BADIĆ FERENC i. művei feltűntetett lapjain. — A kódex nem vezett el, mi is ezt használtuk.

Rétey T. Ádám e fontos kolligátuma csak egyik fennmaradt emléke annak a buzgóságnak, amellyel a XVIII. században az irodalomért lelkesedő dunántúli prédikátorok könyvtárak számára lemásolták a nekik kedves nyomtatott és kéziratos műveket. Ennek a másoló-gyűjtőtevékenységnek kimagasló képviselője Felsőbányai István prédikátor, aki 24 évre terjedő szolgálatát éppen a pápai egyházmegye gyülekezeteiben töltötte el. Verses önéletírásában beszámol olvasmányairól, olvasta pl. Herodotos, Cornelius Nepos, Livius, Josephus Flavius, Balassa, Beniczki stb. műveit. Másolói munkásságának eredményéről így számol be versének egyik strófájában:

Enyeden laktomban irtam csak egy könyvet
Itt Magyarországon pedig negyvenegyét
Mellyek közül mások birnak némelyeket
Nagyobb része pedig tékámban férkezett.⁵⁸

Ennek a típusnak képviselője volt Rétey T. Ádám csajági prédikátor is.⁵⁹ Sárospataki diák volt, s ezért Badics Ferenc, amidőn a *Proserpina elrablását* Gyöngyösi összes művei II. kötetében kiadta, úgy vélekedett, hogy kéziratos gyűjteményét Sárospatakon szerkesztette össze. Ha ez valóban így volna, aligha kerülhetett volna gyűjteményébe éppen Gyöngyösi elbeszélő költeménye *elé* Csuzi verse.

Életének utolsó idejében Csuzi Cseh Józsefet az a tisztesség érte, hogy az 1722-i országgyűlés tartamára országgyűlési prédikátornak választották.⁶⁰ Ennél nagyobb megtiszteltetés a XVIII. században nem érhetett református prédikátort. Ez a szándék is arra vall, hogy ismert és tisztelt ember volt. Ebből arra is következtethetünk, hogy nem érte hátratedél és bántódás a kurucok között exiliumban eltöltött éveit, pedig a pápai templomper idején a kancellária igen érdeklődött, hogyan viselkedtek a pápai reformátusok a Rákóczi-szabadságharc idején.

A Rákóczi-szabadságharc történetírása most azzal fejezi ki tiszteletét iránta, hogy ezekben a sorokban felújította emlékezetét abban a reménységben, hogy vannak még lappangó kéziratai és ha ezek s főként a *Xeniolium Parnassum* felbukkannak, sor kerülhet művei kiadására.⁶⁰

*

⁵⁸ Felsőbányai István ref. lelkész önéletírása versekben 1740. *Cursus vitae Staphani Felsőbányai praedicantis ecclesiae H. C. addictae K. T. Lakiensis*. Érdemes idézni belőle a 29. strófát:

Balassa énekét katonásokon kül
Gyakran énekeltem Beniczkit e körül
Olvastam s mulattam magamat is ebbül,
Ha bánat érdekelt házamban vagy kívül.

⁵⁹ Életrajzát BADICS FERENC állította össze a *Proserpina elrablásához* fűzött jegyzeteiben. RMKT, XVII. sz.-beli magyar költők művei. Gyöngyösi István összes költeményei. II. 460–461.

⁶⁰ Lásd: TÓTH ENDRE: Lelkészi napló a 18. sz. elejéről. *Kávinista Szemle*. XII/1931. 104.

⁶⁰ Az az orvosi kézirat, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Quart. Lat. 811. sz. alatt őriz: *Casus Morborum varii, Manu propria consignati a D. D. Csuzi, amelyeket a Kézirattár katalógusa s utána Szinnyei II. Csuzi Cseh Józsefnek tulajdonít, valószínűleg Csuzi Cseh János munkája, aki valóban orvosdoktor is volt. Viszont egyetlen olyan adat sem került eddig elő, ami bizonyítaná, hogy Csuzi Cseh Józsefnek is volt orvosi végzettsége. — Az a kódex, amelynek fontosabb verses szövegeit BARLA SZABÓ JÁNOS közölte a VU, XI—XII/1864—1865. évfolyamaiban Irodalmi régiségek címen, említi fiának, Csuzi Cseh Jánosnak egy verses halotti búcsúztatóját: „Halotti verszetek. Köztük a híres Séllyei Istvánnak, a sokat szenvedett gálya-rabnak, pápai ref. lelkész és püspöknek neje Babos Zsuzsánna felett elmondott bucsuzó strophája Cs. Csuzi Jánosnak Pápán, 1717, die 24. 9-bris.” A kódex ma már ismeretlen, STOLL BÉLA is a Vasárnapi Ujságban közölt leírás alapján említi idézett bibliográfiájában. VU, XI/1864. 7.*

Végül fordítsunk figyelmet a Csuzi-kézirat egykori tulajdonosára, Kőrös Györgyre. A címlapon található feljegyzés szerint 1711-ben került birtokába. Kőrös nevét jól ismerjük Rákóczi életrajzából és a kuruc szabadságharc történetéből. Midőn 1709 végén megvált ura szolgálatából, s elbúcsúzott tőle, azt írta levelében, hogy 29 éve és 9 hónapja áll már a fejedelem szolgálatában.⁶¹ A szabadságharcot megelőző esztendőkből preceptora volt a fejedelemnek és 1696-tól 1701-ig vezetett számadáskönyve éppúgy fontos forrása Rákóczi életrajzának, mint az a másik számadása, amelyet mint főkomornnyik vezetett néhány éven át a szabadságharc vezérlő fejedelmének udvartartásáról. A szabadságharc kezdetén, 1703. augusztus 5-én vagy 6-án Rákóczi kedves szavakkal hívta magához diószegi táborából, s ez a levél híven tükrözi a fejedelem és Kőrös viszonyát: „Édes Kőrösi Uram, Tudom, már eddig hallotta Kegyelmed feltet szándékunknak mi voltát. Kire nézve már régen tudósítottalak volna, ha, bizonyos alkalmatosságom nem lévén, valami szerencsétlenségtől nem féltettem volna Kegyelmedet. . . . Hazánknak lévén szüksége egy sereg Boldog Asszony hadára, fogadását Kegyelmedre szántuk, annak Kegyelmedet kapitányává tévén”.⁶² Ez a levél jelentős dokumentuma Rákóczi Mária-kultuszának is, ezért segítséget nyújt ahhoz, hogy tisztázzuk a *Rákóczi buzgó éneke* szerzőségét.⁶³ Korábban Kőrösyt mint versszerzőt is emlegették. Két verset tulajdonítottak neki: *Mint az uton járó, ki két utra talál* kezdetű közismert éneket⁶⁴ és a marosvásárhelyi országgyűlésen Rákóczi köszöntésére készült három strófás költeményt: *Köszöntő vers Rákóczihoz*.⁶⁵ De egyik sem Kőrös alkotása: az első *A házasodástól vonakodó ember* sok variánsban ismeretes éneke,⁶⁶ a másik Ráday Pál munkája.⁶⁷

Kőrös György életrajzának elkészítése szintén egyik fontos feladata a Rákóczi-kutatásnak. Az ő személye és szolgálata révén lehetne legjobban megismernünk a fejedelem gyermekkorát, a szabadságharc előtti és utáni udvartartását, vallásosságának kialakulását és módosulásait, s a birtokos köznemességhez való viszonyát. S ami számunkra most a legfontosabb: Kőrös György kezelte mint főkomornnyik, Rákóczi könyvtárát. E könyvtárba tartozott Csuzi munkája, a *Vera ac Viva Boni Principis Delineatio*, amely a szabadságharc bukása s Rákóczi távozása után maradt Kőrös kezében.

A Csuzi-kézirat és egy másik, Kőrös bejegyzésével ellátott könyv figyelmeztetésül szolgál arra nézve, hogy az a könyvtár, amelyet Rákóczi a szabadságharc folyamán gyűjtött össze, nem veszett el, hanem egyes darabjai magyar könyvtárakban lappanganak.

⁶¹ Kivonatát lásd THALY KÁLMÁN kuruckori okmánygyűjteményében: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 1389. XX. 298. l.

⁶² Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc levéltára. V. 3. a/c.

⁶³ Először BADIÓS FERENC az ItK, XXXVII/1927. 87–91. adta ki Két kuruckori költemény címen, újabb kiadása a Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig (Magyar Klasszikusok) Bp. 1953. c. gyűjteményben 271–174.

⁶⁴ Lásd STOLL BÉLA i. m. 92. tétel.

⁶⁵ Először az ItK, III/1893. 254. l. jelent meg, majd Gulyás József ismertette az ItK, XLVI/1936. 104. Egy Rákóczi-ról szóló ének szerzője címen. — Ezt a verset Thaly Kálmán ki akarta adni az Adalékok tervbe vett kötetében a következő jegyzet kíséretében: „E három versszakot a fejedelem régi hű főkomornnyikja és munkácsi tisztartója, a vén Kőrös György kezeirésével írva találjuk Kálnásy Jánosnak Munkács városából, 1709. május 28-kán hozzá intézett levele üres hátlapjára, a kir. kamarai levéltár rendezetlen actái között. Töredéke-e ez valami hosszabb üdvözlő versnek? vagy csak ennyiből állott s a fejedelmi urát gyermekéke óta imádásig szerető hű öreg komornnyik poétaságig buzduult valamely lelkesült pillanatának rhapsodisticus szüleménye? — nem tudjuk. Az utolsó versszak szerint 1707 tavaszáról valónak kell lenni: mert Rákóczi ekkor foglalá el ünnepélyesen erdélyi fejedelmi székét.” — Ujra kiadva a Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig c. idézett gyűjteményben, 338.

⁶⁶ Megvan az említett Illyés-féle kéziratban is. BARLA SZABÓ JÁNOS közli A házasság nehéz voltáról címen. VU, XI/1864. 431.

⁶⁷ Tárgyalja GORZÓ GELLÉRT: Rádai Ráday Pál c. munkájában (Bp. 1915) 149–150.

JOSEPH CSUZI CSEH, UNKNOWN WRITER OF THE RÁKÓCZI TIMES

The life and works survived in manuscripts of Joseph Csuzi Cseh (d. 1731), a Hungarian writer unknown so far, are reviewed in the study. He was a preacher at Pápa, most important town of the transdanubian Calvinists. He was passing the years of the Rákóczi War of Independence (1704—1710) in exile among Rákóczi's soldiers fighting against Habsburg oppression. It was at this time (1705) that he wrote his lengthy verse of welcome entitled *Xeniolium Parnassum* to the leader of the Hungarian insurgents fighting for freedom, later (in 1707) his chief work entitled *Vera ac Viva Boni Principis Delineatio* in honour of Rákóczi, Commander Prince of the war of independence. This work in Latin, written in distichs, is the last specimen of the Hungarian genre called „fejedelmek tüköre” (Princes' Mirror, Fürstenspiegel), its first specimen being the original work of John Füsüs of Patak that gives instructions to the national princes of Transylvania about what a good prince should be like. J. Csuzi Cseh's work rises above the others in so far as it is not of theological view but one waiting for an up-to-date Hungarian state to be created by the Prince. The work is likely in relation to Adam John Weber's work entitled *Fejedelmi Lelek Avvagy a Jo Fejedelemnek Szükseges Ajandeki* (Princely Soul or Required Gifts of a Good Prince) translated from Latin into Hungarian by Michael Teleki Jr. (in 1639). J. Csuzi Cseh's lengthy Hungarian verse *De fertilitate Hungariae* is inserted in the study.